

Fortid og Nutid

2002

1 ■ Marts

Side 1-80

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

www.fortidognutid.dk

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd og fra Kulturministeriets Tidsskriftstøtteudvalg

Fortid og Nutid er udkommet siden 1914, og det indeholder artikler, debatindlæg og anmeldelser om aktuelle emner inden for dansk kultur- og lokalhistorie.

Fortid og Nutid henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for kultur- og lokalhistorie. I tidsskriftet bringes bidrag af såvel historikere, etnologer, arkæologer fra arkiv-, museums- og universitetsverdenen, som af andre historisk og kulturhistorisk interesserede skribenter.

Fortid og Nutid vil gerne medvirke til at fremme debatten på tværs af faggrænser og videnskabelige miljøer, ligesom der lægges stor vægt på, at tidsskriftet har tæt kontakt til alle dele af landet.

Redaktionen består af ekstern lektor, ph.d. Peter Henningsen, Institut for Historie, Københavns Universitet, Njalsgade 102, 2300 Kbh. S. Tlf. 35 32 82 79, e-mail: Peterhen@hum.ku.dk eller Henningsen@mail.tele.dk, cand. mag. Sniff Andersen Nexø, ph.d.stipendiat ved Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, Blegdamsvej 3, 2200 Kbh. N. Tlf. 35 32 75 95, e-mail: S.nexoe@pubhealth.ku.dk og seniorforsker, arkivar, ph.d. Karl Peder Pedersen, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, Jagtvej 10, 200 Kbh. N. Tlf. 35 24 82 43, e-mail: kpp@lak.sa.dk.

Abonnement koster 200 kr. årligt for 4 numre med tilsammen 320 sider. Det bestilles på følgende adresse: Fortid og Nutid, Ingrid Christensen, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K. Tlf. 33 14 34 14 (tirsdag kl. 14-16 og fredag kl. 8-10).

Manuskripter sendes til Sniff Andersen Nexø eller Peter Henningsen, mens **bøger til anmeldelse** sendes til Karl Peder Pedersen.

Forsidebilledet:

Constantin Hansen: Kunstnerens søstre, 1826. Om dette billede stod der i DNSAP's Maanedsbreve 6, 1941-42, at læse: »I dette yndefulde Maleri finder man alle de Egenskaber, som et godt Billede skal have, nemlig Komposition, Tegning og Farve; det er vort Kunstmuseum værdigt« (s. 118). Det virkelighedstro billede modstillede et moderne dobbeltportræt af maleren Niels Lergaard, hvorom det hed: »Det er ikke nogen daarlig Reproduktion. Maleriet ser saadan ud i Virkeligheden«.

(Foto: WWW.mundofree.com/northern_lights/Constantin_Hansen.html). Se John T. Lauridsens artikel.

Fortid og Nutid

Tidsskrift for kulturhistorie og lokalhistorie

Marts 2002. hefte 1 . side 1-80

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd

Redaktørskifte

Thomas W. Lassen

Formand for Dansk Historisk Fællesråd

Siden den 1. januar 2000 har *Fortid og Nutid* været redigeret af museumsinspektør Lene Floris, Museet for Holbæk og Omegn, ekstern lektor, ph.d. Peter Henningsen, Institut for Historie ved Københavns Universitet og arkivar, ph.d., Karl Peder Pedersen, Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm. Imidlertid har Lene Floris ved udgangen af år 2002 ønsket at trække sig tilbage fra redaktionen, og hun overlader med dette nummer af *Fortid og Nutid* sin plads til Sniff Andersen Nexø.

På Dansk Historisk Fællesråds vegne vil jeg gerne rette en hjertelig tak til Lene Floris for det store arbejde hun har lagt i *Fortid og Nutid* i de i alt fire år, hvor hun har været medlem af redaktionen. I redaktionen har hun haft ansvaret for mange af artiklerne, og i dette arbejde har hun kunnet trække på en stor ballast af viden og erfaringer fra den danske museumsverden. Efter i en årrække at have været museumsinspektør på Nationalmuseet, overtog hun kort tid før hun blev medlem af redaktionen, posten som chef for Museet for Holbæk og Omegn. Hun har således givet redaktionen en god forbindelse til den muse-

ale verden, og ikke mindst dette har været med til at fastholde *Fortid og Nutids* ganske særlige position som et bredt dækkende og bredt forankret dansk lokal- og kulturhistorisk tidsskrift.

Som nyt medlem af redaktionen indtræder, som allerede nævnt, Sniff Andersen Nexø. Hun er født 1968, og i 1997 blev hun cand.mag. i historie og europæisk etnologi på Roskilde Universitetscenter og Københavns Universitet. Hun er ph.d.-stipendiat på Institut for Folkesundhedsvidenskab, Københavns Universitet, hvor hun som led i Magtudredningen er i gang med en undersøgelse af abortdebatterne i forbindelse med abortlovene af 1937 og 1973.

Sniff Andersen Nexø bydes velkommen i redaktionen, og på vegne af Dansk Historisk Fællesråds styrelse ønskes den samlede redaktion god arbejdslyst til gavn og glæde for *Fortid og Nutids* læsere.

Tidsskriftet har i øvrigt i forbindelse med redaktørskiftet fået sin egen hjemmeside, www.fortidognutid.dk, som det varmt kan anbefales alle at kigge nærmere på, og meget gerne oprette links til.

Kongen og filosofferne

Ulrik Langen

Fortid og Nutid marts 2002, s. 4-26

I forbindelse med sin udlandsrejse i 1768-69 besøgte Christian 7. Paris. Opholdet i den franske hovedstad bød på mange forlystelser for den danske konge, men tiden blev bl.a. også brugt til at møde franske filosoffer og videnskabsmænd. Denne artikel søger at belyse, hvordan Christians ophold i Paris gav anledning til trakasserier mellem forskellige grupperinger i det intellektuelle parisiske establishment. Fokus er således primært rettet mod besøgets symbolske betydning, og på hvordan Christians figur fungerede som en katalysator for en række tilkendegivelser i den parisiske opinion.

Ulrik Langen, f. 1966, cand.mag. og ph.d. på en afhandling om den franske restaurationsperiodes kongelige ceremonier. Siden 1998 ansat som undervisningsassistent ved Institut for Historie og Samfundsforhold ved Roskilde Universitetscenter. Har for nylig påbegyndt et forskningsprojekt om franske emigranter i Danmark under Den franske Revolution.

Den 20. november 1768 kl. 17 stillede 18 af Frankrigs mest navnkundige filosoffer, forfattere og videnskabsmænd til audiens hos Christian VII i Det yorkske Palæ i Paris.¹ Hertugen af Duras, der af den franske konge var udpeget til at fungere som Christians oppasser og *maitre de plaiser* ved opholdet i Paris, havde i sit omfattende program for det kongelige besøg behændigt undgået enhver kontakt mellem filosofferne og den danske konge. Duras var efter sigende ikke synderligt begejstret for disse fritænkere. Han mente, at Christian var bedst tjent med ikke at frekventere dem, men også at det franske folk var bedst tjent med ikke at lade sig repræsentere af sådanne skikkelser. Men Christian ville det anderledes. Måske i erkendelse af Duras' modvilje lod Christian sin egen udsending ved det franske hof, baron C.H. von Gleichen, forestå forberedelserne til en audiens. Gleichen havde gode kontakter blandt filosofferne, og gjorde hurtigt forberedelser til et middagsarrangement på sin egen bopæl. En rundskrivelse skulle samle

filosofferne til middag den 19. november, og kongen ville indfinde sig, når alle var samlet omkring bordet. Tanken var tilsyneladende, at kongen og filosofferne således kunne mødes under uformelle former, og under middagsselskabet kaste sig ud i fri og åndfuld konversation. Man kan forestille sig, at Gleichen har haft de filosofiske middagsselskaber hos Frederik den Store i tankerne, da han forberedte arrangementet. Alt var klart og tilrettelagt til middagselskabet, men desværre måtte det hele aflyses i sidste øjeblik. Christian var blevet forkølet, og var nødt til at holde sig indendøre i egne gemakker. I stedet for middagselskabet blev filosofferne inviteret til audiens i kongens logi den følgende dag.

Nu stod de her så, de 18 filosoffer og videnskabsmænd, ved et tilfælde opstillet i en cirkel i kongens modtagelsesværelse. Kongen kom ud fra sit arbejdsværelse og indledte en rundtur blandt filosofferne. Én efter én præsenterede von Gleichen de tilstedeværende for kongen, og Hans Maje-

stæt henvendte sig til hver enkelt med bemærkninger, der enten havde forbindelse til den enkeltes værker eller hans omdømme. Efter denne første rundtur gjorde kongen endnu én og causerede med udvalgte filosoffer – bl.a. d'Alembert og Diderot. Audiensen varede lidt over en halv time.

Scenen er enestående og malerisk, og kan vel næppe undgå at ægge éns historiske fantasi; en 19-årig dansk konge i selskab med en håndfuld af det 18. århundredes store tænkere og videnskabsmænd. Mødet mellem den danske konge og de franske filosoffer var et af mange højdepunkter på den udlandsrejse som Christian 7. gjorde i sin regeringstids første periode. Med afrejse fra København den 6. maj 1768 drog Christian med et følge på 55 personer gennem Tyskland til Nederlandene, over Kanalen til England, herfra til Frankrig og endelig hjem igen gennem Tyskland. Hjemkomstindtoget i København fandt sted den 14. januar 1769 – treårsdagen for Christians tronbestigelse.

Rejsen har været genstand for en del – omend noget overfladisk – opmærksomhed i litteraturen. Ikke så meget på grund af rejsen i sig selv, men primært fordi det var ved denne lejlighed, at Christian lærte Struensee at kende. I løbet af de 8 måneder rejsen varede etableredes det tillidsforhold mellem kongen og lægen, der fik så omfattende konsekvenser. Men lad os glemme Struensee i denne omgang, og i stedet rette opmærksomheden mod nogle af de tilkendegivelser og foranstaltninger Christians rejse gav anledning til. Hermed foreslår jeg, at man i stedet for at se på rejsen som den af historieskrivningen og overleveringen kronede Kong Sindssygs forlystelsestur, må prøve at anskue rejsen som et af det teleologiske perspektiv uafhængigt handlingsforløb; en rejse i hvis spor en stribe tableauer gestalter sig. Ét af disse vil blive behandlet i det

følgende. Formålet med denne tilgang er at undgå, at Christian 7.'s belastede og stærkt diskursiverede persontegning kommer til at skygge for rejsens andre og mindre iøjenfaldende implikationer. Man bør snarere se på, hvad Christian rejste ud i eller ud til, end at kaste sig ud i fortolkninger af rejsens betydning for kongens tilstand. Ved at forholde fremtrædende træk til en mere generel kontekst end den sædvanlige personpsykologiske tilgang, kan vi på den ene side få et indblik i hvilke kvaliteter rejsen og den rejsende tillagdes af de institutioner, der beværtede ham, og på den anden side få en fornemmelse af, hvordan Christians værter anvendte hans besøg til at sende forskellige signaler. Jeg skal i det følgende tage udgangspunkt i et par begivenheder fra opholdet i Paris, der måske ikke er fuldt repræsentative for rejsens indholdsmæssige sider, men snarere vidner om, hvordan den rejsende konges figur anvendtes på forskellig måde. Christians tilstedeværelse i Paris gav anledning til en momental skærpelse af tonen mellem forskellige kredse i det intellektuelle parisiske *establishment*. Ikke fordi Christian selv fremtvang disse polemiske tiltag, men snarere fordi man brugte den besøgende konges nærvær som en anledning til at luften sym- og antipatier. Man kan således sige, at Christian uforsætligt virkede som en katalysator for en række markeringer af fronter og modsætningsforhold. Men inden vi vender tilbage til Paris og de forhold, der her skal diskuteres, vil jeg kort skitsere nogle enkelte omstændigheder omkring selve rejsen.

»Intet er sikkert før kongen
sidder i vognen«

I en nærmere granskning af rejsen kan man først og fremmest undre sig over de dybereliggende motiver for sel-

Fig. 1. Louis Michel Van Loos portræt af Christian 7. Louis Michel tilhørte den kendte kunsterslægt Van Loo, der oprindeligt stammede fra Flandern. Han arbejdede i en årrække som Filipe 5s hofmaler i Madrid. Christian bestilte portrættet hos Van Loo under opholdet i Paris. Van Loo nåede ikke at male portrættet færdig før sin død, og billedet er formentlig færdiggjort af Jens Juel. Van Loos arvinger modtog senere 1600 livres som betaling for det ufuldendte portræt (Det nationalhistoriske museum på Frederiksborg).

ve arrangementet. Der er jo ikke tale om en dannelses- eller studierejse i traditionel forstand, og ved første øjekast kan rejsen virke både overfladisk og accessorisk i sin hele idé og udførelse. En bekostelig adspredelse for en rastløs monark, en langstrakt sight-seeing uden egentlig substans. Det er da også en sådan vurdering af rejsen som alt for kostbar og jævnt hen formålsløs, der fra starten var fremherskende blandt historikerne.² De mere positive bedømmelser af rejsen hæfter sig stort set alle ved den kendsgerning, at Christian opførte sig upåklageligt på hele turen, og at rejsen tillige synes at have haft en gavnlig – omend kortvarig – indvirkning på kongens sind.³ Rejsen har endvidere afsted-

kommet et antal anekdoter og apokryfe fortællinger om kongens gøren og laden i udlandet, der med stor ildhu er blevet viderebragt af – især udenlandske – historieskrivere i den lettere genre.⁴

Det vilde liv og de mange udskejelser i Christian 7.'s første regeringstid er nok kendte af de fleste, og har hånd i hånd med den senere historie omkring Struensees storhed og fald udgjort et sammensat fundament for myter, spekulationer og ikke mindst flere skønlitterære og dramatiserede udlægninger. Jeg skal ikke ulejlige med en længere opremsning af de lidet værdige – men vel også lidt pirrende – eksempler på kongelige ind- og udfald. Men allerede fra den første periode som regent udviste kongen en udpræget holdningsløshed overfor statens anliggender. Christian var mere optaget af adspredelser og forlystelser, der kulminerede i skandalelignende byture. Da kongen derfor begyndte at lufte sine planer om en længere udlandsrejse bredte ængsteligheden sig hos landets ledende skikkelser, i hvis fantasi de mest gruopvækkende skrækscenarier tog form. I betragtning af de foregående års talrige excesser kan man nok ikke fortænke ministre og embedsmænd i at have nærret alvorlige bekymringer for en sådan rejses mulige politiske og prestigemæssige konsekvenser. Ved en udlandsrejse ville alles øjne konstant hvile på kongen, og den mindste afvigelse i hans opførsel ville blive registreret og fortolket af et internationalt publikum, der ikke ville tøve med at benytte lejligheden til at skandalisere den danske konge. Dertil var der de finansielle overvejelser. En kongelig udlandsrejse var en bekostelig affære, og landets økonomiske situation fordrede ikke lige frem et sådant forehavende. Bekymringerne og modviljen mod rejsen var mange og forskellige, hvilket illustreres tydeligt i bl.a. J.H.E. Bernstorffs breve fra

månederne op til afrejsen. Én af ministerens indvendinger gik på hvilke konsekvenser sædelighedsforholdene i de sydeuropæiske lande kunne få for kongen: *»Jeg tilføjede [overfor kongen, U.L.], at jeg ikke kunne tillade mig at skjule for ham, at et kvarters glemsel ikke vil blive glemt i historien, at bestemte forlystelser kunne bringe hans liv og person i fare og at de besmittede kvinder var meget farligere og mere skadelige for helbredet i de varme lande end i vores«.*⁵

Helt frem til afrejsen herskede der stadig tvivl om rutens udformning. Grunden hertil må for det første ses i Christians omskiftelige sind. *»Intet er sikkert før kongen sidder i vognen«*, som A.P. Bernstorff skriver i et brev til sin far.⁶ Dernæst må man være opmærksom på den forestående rejses politiske implikationer. Det var jo ikke helt ligegyldigt, hvor Christian rejste hen, og hvem han aflagde besøg. Da idéen til rejsen var i kim synes et besøg hos Katarina i Skt. Petersborg at have været en væsentlig prioritet, hvilket naturligvis skal ses i forhold til Danmarks alliancepolitik og forhandlingerne om mageskiftet i Holsten. Da kongen efter afrejsen den 6. maj fra København ankom til Holsten var intet endnu på plads i forhold til den videre rejse. I Holsten var kongen omgivet af folk, der alle søgte at påvirke ham i forhold til rejsens videre forløb, eller forsøgte helt at tale ham fra at drage over grænsen til udlandet. Hvor om alting er blev det endeligt besluttet at rejsen skulle fortsætte fra Holsten. Den planlagte rute omfattede Tyskland, Nederlandene, England, Frankrig, Italien og herfra skulle hjemturen gå over Skt. Petersborg.⁷ Alt i alt lignede det den traditionelle rute for en nordeuropæisk kavalerrejse i det 18. århundrede. Dog var Wien i denne sammenhæng udskiftet med Skt. Petersborg, hvilket udvidede rejsens omfang betydeligt. Rejsen skulle senere

blive afkortet betydelig i forhold til denne oprindelige plan. Allerede under opholdet i England havde man forladt idéen om et besøg hos den russiske kejserinde i Skt. Petersborg, og efter opholdet i Paris gik vejen hastigt og direkte hjem til Danmark.

Christian som sponsor

Efter næsten en måneds ophold i Holsten påbegyndte Christian den 6. juni sin rejse ned gennem Tyskland til Nederlandene. Den 10. august gik rejseselskabet i land ved Dover efter en langsommelig overfart fra Calais i en yacht, som den engelske konge havde stillet til rådighed. Christian opholdt sig i England frem til 13. oktober, hvorefter turen gik til Frankrig. Den 21. oktober stod han i Paris. Først et par dage efter sin ankomst til byen tog Christian til Fontainebleau, hvor den franske konge på dette tidspunkt opholdt sig. Louis 15. havde i anledning af sin gemalindes død nogle måneder forinden beordret hofsorg, og man kunne derfor ikke anstille de sædvanlige modtagelsesfestligheder. Denne foranstaltning skulle dog ikke komme til at stille nogen egentlige hindringer i vejen for selskabeligheden.

Efter over en måned med utallige besøg i de parisiske teatre, ture til de lokale seværdigheder og besøg hos tidens kendte producenter af porcelæn, gobeliner og andet kunsthåndværk var tiden kommet for Christian til at møde Paris' repræsentanter for *la république des lettres*. Flere steder i litteraturen gøres Struensee til ophavsmænd til idéen til dette møde. Jeg tror snarere man må se mødet som en forlængelse af Christians løse forbindelse til Voltaire, og som udspringende af et ønske om at vise sig som en moderne monark – ikke i ren politisk-ideologisk forstand, men nærmere som et udtryk for hvad man kunne kalde

modebevidsthed. Under alle omstændigheder fører det ikke til meget at spekulere over Christians politiske sindelag og forhold til oplysningsfilosofien, ej heller giver det megen mening at søge efter konkrete inspirationskilder til noget sådant. Selvom folk som kongens lærer Reverdil og Struensee stod oplysningstankerne nær, kan vi ikke sige meget om deres reelle indflydelse på kongen i den retning. Derimod kan vi sige noget om hvilke berøringsflader, der fandtes mellem kongen og oplysningsfilosofferne, og lidt om hvilke spor disse tilknytningspunkter har efterladt sig.

På baggrund af en generel opfordring fra Voltaire havde Christian i 1766 skænket et økonomisk bidrag (1000 rigsdaler) til støtte for Voltaires arbejde med den såkaldte Sirvin-affære. Protestanten Sirvin var blevet anklaget for mord på sin sindsforvirede datter. Motivet til denne forbrydelse skulle angiveligt være datterens ønske om at konvertere til katolicismen. Alt pegede på en ulykke eller et selvmord, men alligevel lod den katolske øvrighed al mistanke falde på faderen. Sagen skal ses i lyset af en udbredt anti-protestantisk stemning, der herskede i Languedoc-området i disse år. De lokale myndigheder overså med overlæg alle tekniske indikatorer for Sirvins uskyld. Rygter og fordomme gjorde sit til at oppiske stemningen. Man hviskede bl.a. om en protestantisk synode, der mødtes i hemmelighed og dekretede henrettelser af unge protestanter, der flirtede med katolicismen. Sirvin kunne med anklagen se frem til et fængselsophold – for ikke at nævne tortur – der ville være livstru-

ende for en ældre mand, og en domfældelse, der uden tvivl ville kende ham skyldig. Sirvin turde ikke løbe an på en fair rettergang, hvor han kunne få lejlighed til at bevise sin uskyld. Han valgte at flygte med sin familie til Schweiz. Her kom familien i kontakt med Voltaire.

Denne forsmædelige sag – og den forudgående og mere kendte Calas-affære⁸ – blev af Voltaire anvendt som en lejlighed til at lufte sine anti-klerikale holdninger, og til at skærpe kampen for religiøs tolerance, bl.a. i skriftet *Avis au public sur les parricides imputés aux Calas et aux Sirvin* (juni 1766).⁹ Denne kampagne gav pote. Christian var nemlig ikke den eneste fyrste, der reagerede med økonomisk støtte. Katarina 2., landgreven af Hessen-Kassel, prinsessen af Darmstadt, markgreven af Baden-Durlach, prinsen af Ligne, hertuginde af Sachsen-Gotha, Frederik 2. og flere andre gjorde Christian selskab.¹⁰ Fyrsterne stod i kø for at vise deres tolerante sindelag – i det mindste i form af en pengegave til den kendte forfatter.¹¹ Prestigeeffekten af denne gestus skal nok ikke glemmes. Man kan måske sammenligne dette med den PR vore dages private koncerner opnår ved at støtte humanitære aktioner med klækkelige pengebeløb i forbindelse med store tv-transmitterede indsamlingsshow's. Men selvfølgelig skal man ikke helt afskrive reelle humane motiver hos fyrsterne. Voltaire var på sin side begejstret for deltagelsen, og mente at opbakningen kun kunne styrke hans sag: »Jeg har fire konger på hånden og må derfor vinde partiet«. ¹² Det er kortspillet brélan Voltaire refererer til, og det

Fig. 2. Et af Jean Hubers mange portrætter af Voltaire – her fra Ferney-perioden. Huber havde lært Voltaire at kende i 1758, og i de følgende 20 år portrætterede han ham jævnligt i alskens – ofte komiske – situationer. Voltaire beklagede sig koket over, at Huber med sine silhouetter og tegninger latterliggjorde ham over hele Europa, selvom han udmærket vidste, at hans tilhængere flokkedes for at se Hubers portrætter udstillet i Paris. Grimm omtaler i sine journaler Huber som et unikt talent (gengivet efter René Pomeau: »Ecraser l'Infâme«, Oxford 1994).

er Christian, Frederik, Katarina og den polske kong Stanislav, han taler om som sine »konger«.

Efter at have modtaget pengegaven fra Christian skrev Voltaire et takkebrev, hvori den danske konge rostes i højstemte vendinger for sin menneskelighed og for sit oplyste sindelag. Brevet afsluttes med et digt til Christians ære. Brevet fra Voltaire blev offentliggjort i de danske aviser, hvilket yderligere understreger engagementets PR-mæssige implikationer. Med dette in mente er det ikke svært at forestille sig, at det ville falde naturligt om Christian havde fået indlagt et møde med Voltaire i sin rejsekalender. Men et sådant forehavende ville have krævet en del praktiske foranstaltninger. På det tidspunkt da Christian gæstede Paris havde Voltaire opholdt sig i Ferney i ti år – ja, det var faktisk 18 år siden han havde sat sine ben i Paris, og han skulle først gense byen få måneder før sin død i maj 1778. Ferney lå ikke umiddelbart i nærheden af Christians rejserute, og det ser ikke ud til at et besøg har været på tale. Men kunne Christian ikke møde Voltaire i Paris, kunne han i det mindste stifte bekendtskab med repræsentanter for de samme strømninger som Voltaire var foregangsmand for. Ved von Gleichens mellemkomst blev dette møde sat i stand.

Petit de Bachaumont skriver i sine erindringer, at Christians ønske om at møde filosoferne den 20. november gav anledning til mange rygter og intriger i de lærdes kredse.¹³ Som nævnt var det den danske gesandt, der stod for at arrangere mødet, og det har åbenbart været dennes personlige præferencer, der afgjorde hvem der kunne komme i betragtning til en audiens hos den danske konge. Netop dette faldt mange for brystet – naturligvis primært de folk, der følte sig forbigået ved den ærefulde udvælgelse. Bachaumont skriver: »*Det er ikke til at*

tro, hvor megen utilfredshed ministerens [Gleichen, U.L.] valg skabte. Der er ikke den af parnassets andenrangsskribenter, der ikke troede sig værdig til denne ære, og som betragter det som den mest uhyrlige uretfærdighed at være blevet forbigået«. ¹⁴ Man harcelede altså over, at Gleichen gjorde sig til censor og smagsdommer i forhold til den franske kultur- og videnskabselite.

Sorbonne og akademierne

Audiensen i York-palæet skulle ikke blive det sidste møde mellem Christian og filosofiens bannerførere. Christian fik snart lejlighed til atter at møde endel af de folk, der dengang var mødt op i hans gemakker. Den 21. november var Christian frisk igen efter sin sygdom, og den linde strøm af teaterforestillinger, middagsselskaber og baller fortsatte. Der blev dog tid til besøg på flere af Paris' kendte institutioner. Den 24. november modtog Paris' ærkebiskop den danske konge på Sorbonne, hvor han i selskab med hertugen af Richelieu – i egenskab af grandnevø til kardinal Richelieu – og det samlede doktorkollegium overhørte ærkebiskoppen forsvare en teologisk sats. Christian blev herefter vist rundt blandt stedets seværdigheder. Først gik turen til Sorbonnes kapel, hvor kardinal Richelieus gravmonument fandtes. Derefter lagde selskabet vejen forbi biblioteket. Her fremviste man en række af bibliotekets klenodier, bl. a. Frankrigs første trykte bog og en russisk bibel, som biblioteket havde fået foræret af Peter den Store i forbindelse med dennes besøg i 1717. Efter at have besøgt biblioteket lovede Christian at sende en dansk bibel til universitetets samling. Man ville vel nødig stå tilbage for den hedengangne russiske potentat.

I sin journal skriver kritikeren og

forfatteren Friedrich Melchior von Grimm spøgende, at det var hertugen af Duras, der havde istandsat dette besøg på Sorbonne for at rense kongen for den forpestede atmosfære, som filosofien utvivlsomt havde spredt nogle dage tidligere ved audiensen.¹⁵ Når kongen viste dette collège opmærksomhed, fortsætter Grimm, var det tilsyneladende for med sikkerhed at vide, hvordan han kunne undgå etableringen af en lignende institution i sit eget rige.¹⁶ Også Voltaire giver besøget på Sorbonne en kommentar med på vejen i et brev af 23. december 1768: »Det ærgrer mig at den danske konge har været på besøg i Sorbonnes stald. Hvorfor se på æsler, når man har set Spaniens heste?«¹⁷

Men Voltaires ærgrelse er sikkert blevet mildnet af Christians besøgsprogram for den 3. december. Nu var turen nemlig kommet til de tre akademier startende med Det franske Akademi, som Voltaire selv var medlem af. Bachaumont skriver i sine erindringer, at Christian blev modtaget for absolut lukkede døre – ja, nærmest i smug. Dertil undrer det flere iagttagere, at Christian ikke blev modtaget af akademimedlemmerne *in fionchi*, og i sin bog om dansk-franske relationer 1751-1770 ærgrer Edouard de Barthélemy sig over, at Christian ikke blev modtaget i akademiets festsal, men åbenbart måtte nøjes med en mindre eksklusiv audienssal.¹⁸ Ikke nok med det var Christian tillige tvangsindlagt til at overhøre abbed Le Batteuxs velkomsttale, der var »fyldt med almindeligheder«, efterfulgt af abbed Claude-Henri Fusée de Voisenons oplæsning af et hyldestdigt. Dette digt – »fuld af den fadeste smiger«, som Christian Blangstrup skriver – har virkelig måttet stå for skud.¹⁹ Bachaumont meddeler, at Voisenon denne gang formåede at overgå sig selv i galimatias, så selv ikke hans kæreste meningsfæller kunne undgå at lægge mærke til det.²⁰

Hvad det er Bachaumont helt præcist sigter til i Voisenons digt, er ikke til at sige. Måske hænger kommentaren sammen med skærmydsler i madame Doublets salon, som Voisenon var tilknyttet i egenskab af Doublets gudbarn, og som Bachaumont var en integreret del af i kraft af sit mere end venskabelige forhold til Doublet.²¹ I forbindelse med Christians besøg i akademiet karakteriseres Voisenon af Bachaumont som »digter, ind i mellem tiltalende, men oftest søgt og uforståelig«.²² Der må næsten ligge et personligt anliggende bag Bachaumonts kommentarer.

Også Grimm giver Voisenons digt en kommentar med på vejen, og påpeger – via en tilsigtet misforståelse – det grammatisk ukorrekte i digtets titulation.²³ Hvorfor udviser Grimm denne nidkære opmærksomhed omkring en sproglig detalje? Årsagen skal findes i en episode, der lå nogle år tilbage. Under en heftig debat om musikkens udvikling i Frankrig – bl.a. om anvendelsen af henholdvis fransk eller italiensk/tysk som operaens primære sprog, havde Voisenon ladet et plakato-plag trykke og ophænge, hvori han med slet skjulte hentydninger til deres tyske herkomst havde angrebet Holbach og Grimm. Derfor fandt Grimm nu stor tilfredsstillelse i, at han som tysker kunne påtale det franske akademimedlem Voisenons grammatiske fejl. Dog med fare for at Voisenon ville trykke endnu en plakat, som Grimm skæmtsomt skriver.

Udfaldene mod Voisenon og forhånelserne af Sorbonne bør nok ses i lyset af de modsætninger, der på dette tidspunkt fandtes i de lærdes kredse i Paris. Et net af intriger, nepotisme, nid og misundelse prægede miljøet omkring de førende institutioner, og de personlige modsætninger var nærmest et offentligt anliggende. Men man skal passe på ikke at forenkle modsætningerne, så det bliver alt for sort-hvidt.

Fig. 3. I 1672 kom Det franske Akademi under kongelig protektion, og flyttede ved samme lejlighed ind i Louvre. Akademiets møder afholdtes i den såkaldte Salle des Cariatides. På Pierre Sevins stik ses en idealiseret fremstilling af et akademimøde på Louis 14.s tid. De italienske inskriptioner er hyldester til Solkongen. I midten, op mod endevæggen, står den trone, kongen brugte, når han bærede akademiet med et besøg (Gengivet efter Duc de Castries: *La Vieille Dame du Quai Conti*, 1978).

En mand som Voisenon havde forbindelser til flere af de folk, der gæstede Christian den 20. november i Det yorkske Palæ. Han frekventerede ofte det højtestimerede akademimedlem, fysikeren og matematikeren Mairan i sin gudmoders salon, og han havde siden sin pure ungdom stået på venskabelig fod med Voltaire. Man kan således ikke uden videre placere ham i de filosofifjendtliges rækker. Voisenon betragtedes nok snarere som en opportunist, der ikke havde meget andet end

sit lette gemyt og sine gode forbindelser at takke for sit medlemskab af Det franske Akademi. Hans litterære frembringelser var få og omtales ofte som lidet talentfulde.

Hvis de personlige modsætninger til tider kan virke som udslag af nid og krukkeri, var kløften til gengæld dyb mellem institutioner som Sorbonne på den ene side og Videnskabsakademiet og Det franske Akademi på den anden. Sorbonne fungerede i praksis som et teologisk fakultet med speciale i ka-

tolsk ortodoksi, og havde siden midten af århundredet skærpet opmærksomheden omkring truslen fra filosofferne. I første halvdel af århundredet havde Sorbonne primært været optaget af interne teologiske stridigheder, men med abbed Jean-Martin de Prades' forsvaret for en doktorafhandling i 1751 som det egentlige vendepunkt, samledes kræfterne om en offensiv mod filosofiens slette indflydelse både i selve fakultetet og i samfundet i almindelighed. Prades' afhandling skabte intet mindre end skandale. Den var på alle områder et skarpt angreb på kirkens doktriner. Afhandlingen blev forbudt af Sorbonne og fordømtes af en lang række kirkefolk. Sorbonne havde nu for alvor fået øjnene op for, hvem der var den egentlige fjende, og man skærpede derfor tonen overfor filosofferne. Denne skærpelse gav sig udslag i censurering af en række værker, blandt andet af Marmontel, Helvétius og flere andre, der var tilstede ved audiensen hos Christian den 20. november. Af de folk, der var blevet ramt af Sorbonnes censur var flere akademimedlemmer.

Nogenlunde på samme tid som Sorbonne strammede tøjlerne overfor de nye tankers indflydelse, var filosofferne så småt ved at vinde et vist fodfæste i Det franske Akademi. Med Charles Pineau Duclos' tiltræden som sekretær i akademiet (1755) styrkedes denne udvikling, og akademiets traditionelle position som sprogbevarende institution udviklede sig nu til også at være et forum for filosofiske debatter. Videnskabsakademiet spillede tillige en væsentlig rolle for denne debat. Gennem udskrivningen af prisopgaver og udgivelsen af de såkaldte *Mémoires*, hvor skribenter, der ikke var medlem af akademiet, også kunne få offentliggjort tekster, virkede Videnskabsakademiet som en drivkraft i udbredelsen af nye filosofiske arbejder. Der var altså tale om en polarisering mellem hvad vi med lidt skematiske

betegnelser kunne kalde traditionalisme og modernitet. Mellem æsler og spanske heste i Voltaires terminologi.

Da Christian var på besøg i Paris var stridighederne en del af dagens orden, og i de følgende årtier tilspidsedes situationen yderligere. Som nævnt var mange af de besøgende ved audiensen den 20. november medlem af et af akademierne, og flere havde oplevet at blive underlagt censur fra Sorbonnes side. Det er derfor ikke svært at forestille sig, at et kongelig besøg i den ene lejr institution kunne fremkalde sure miner i den anden – og omvendt. Disse institutionelle modsætninger kom klart til udtryk i de enkelte protagonisters personlige og gensidige modarbejde. D'Alembert havde i 1767 arbejdet for at afskaffe Sorbonnes traditionelle ret til at underlægge Det franske Akademis prisuddelinger en præliminær censur.²⁴ Ved på denne måde at lægge sig ud med Sorbonne-folkene fik han en række fjender, der siden skulle gøre en ihærdig indsats for at modarbejde hans kandidatur til posten som sekretær for Det franske Akademi efter Duclos' død i 1772. Hertugen af Richelieu – som Christian mødte på Sorbonne – var ikke begejstret for d'Alemberts filosofiske iver, og var opsat på at gøre alt for hindre valget af ham til sekretær for akademiet. Modstanderne af d'Alemberts kandidatur bestod af indflydelsesrige kredse ved hoffet og på Sorbonne. Blandt modstanderne var også Voisenon at finde.

Lad os vende tilbage til Christians besøg. Efter Voisenons fremførelse af sit hyldestdigt afsluttedes sessionen med Marmontels oplæsning af et stykke fra det værk, han havde under udarbejdelse. Her skal man igen være opmærksom på modsætningsforholdet mellem institutionerne og lægge mærke til det symbolske i denne handling: Marmontel, hvis værk *Bélisaire* var blevet censureret af Sorbonne året forinden, stod nu foran Christian og

læste op af sit nye værk kun ni dage efter at Christian havde været på besøg på Sorbonne. Efter Marmontels oplæsning viste abbed le Batteux Christian akademiets samling af portrætter, der hang i mødesalen. Blandt disse fandtes et portræt af dronning Christina skænket til akademiet i forbindelse med den svenske dronnings besøg i 1658. I akademiets navn anmodede le Batteux Christian om »at føje sit *Portrait til, hvilket H.M. havde den Naade at tilsige*«. ²⁵ Portrættet blev senere op hængt i akademiets mødesal og hang der frem til revolutionen.

Efter det behørigte ceremoniel gik turen fra Det franske Akademi videre til *Académie des inscriptions et belles lettres*. Det franske Akademis medlemmer fulgte kongen tilbage gennem salene. Medlemmerne af *Académie des inscriptions et belles lettres* tog opstilling foran kongen, hvorefter han flankeret af de to rækker af akademimedlemmer indtrådte i det næste akademis lokaler. Her tog Christian sæde i en lænestol »midt i *Honorair-Medlemmernes Kreds*«. ²⁶ Akademiets direktør le Beau satte Christian ind i akademiets virke, og holdt herefter en længere velkomsttale. Louis Dupuy (akademiets sekretær og redaktør af *Journal des Savants*) tog over fra le Beau og oplæste uddrag fra akademiets nyeste udgivelser, som det var skik ved akademiets møder. I dagens anledning havde man forkortet denne del af seancen for ikke at kede den danske konge. Kilderne er en smule divergerende i forbindelse med det næste punkt på dagordenen. I følge en anonym rejsejournal oplæste historikeren Louis George Oudard Feudrix de Bréquigny en lille tale om en af Christians forgængere, der besøgte Louis den Frommes hof. ²⁷ Hos Bachaumont er der ikke tale om en oplæsning, men i stedet er det akademiets direktør, der gør Christian opmærksom på, at Bréquigny har skrevet en afhandling om en dansk konge,

der aflægger Louis den Fromme besøg. Afhandlingen angiver slående ligheder mellem den gamle konge og Christian, og afhandlingen etablerer ligeledes en forbindelse og et slægtskab mellem det franske kongehus og det oldenborgske! Ifølge Bachaumont vakte denne detalje Christians nysgerrighed, og han bad derfor om at tale med Bréquigny for at udbede sig en kopi af afhandlingen.

Efter besøget i *Academie des inscriptions et belles lettres* drog selskabet mod Videnskabsakademiet, hvor medlemmerne fra alle tre akademier nu samledes sammen med en større skare af tilskuere, der i dagens anledning havde fået tilladelse til at overvære akademiets session. Besøget på Videnskabsakademiet kan vel i en vis forstand betragtes som en fortsættelse eller formaliseret gentagelse af den i indledningen beskrevne audiens. Mange af de samme personer var tilstede som ved modtagelsen i akademiet. Måske er det dette sammenfald, der har fået flere historikere til at bytte om på begivenhedernes rækkefølge. Flere steder nævnes det således fejlagtigt, at audiensen hos Christian – der endda også beskrives som et middags-selskab, hvilket som bekendt aldrig blev til noget – var en takkegestus, som kongen foranstaltede efter at have besøgt akademierne. ²⁸

D'Alembert var udset til at holde velkomsttalen for Christian i Videnskabsakademiet; et forehavende den ihærdige encyklopædist satte pris på. D'Alembert vidste, at akademiets kontakter med fornemme udenlandske besøgende var en måde hvorpå *l'esprit philosophique* kunne udbredes, og den stigende udenlandske interesse for Det franske Akademi og Videnskabsakademiet skulle udnyttes til fulde. ²⁹ To år tidligere havde d'Alembert holdt tale for arveprinsen af Braunschweig, da denne havde besøgt akademierne, og med Christians besøg blev det efter-

hånden en tradition, at det var d'Alembert, der tog sig af Videnskabsakademiets taler til de udenlandske besøgende. »Af alt hvad den danske konges ophold havde afstedkommet er denne tale den eneste, der fortjener at blive bevaret«. Så lakonisk var Grimms kommentar til d'Alemberts tale.³⁰ Lad os kaste et blik på dens hovedtemaer.³¹

D'Alemberts tale

Talen handler i generelle træk om, hvor stor gensidig nytte fyrsterne og filosofien kan have af hinanden. D'Alembert indleder med at fremføre, at filosofien har brug for stærke og respekterede beskyttere. Det er forbeholdt fyrsterne at gøre filosofien – og menneskene i det hele taget – denne tjeneste. Hvilken stor tilfredsstillelse er det ikke for de lærde, at de personer, som folkene har gjort til deres herrer og forbilleder, interesserer sig for de lærdes arbejde, opmuntrer dem med deres agtelse og besjæler dem med deres blikke? Dette har både Louis 15. og Peter den Store gjort ved at besøge akademierne, og det er en ære nu at kunne føje Christian til dette selskab. Denne unge fyrste, der efter at have vist den franske nation sine behagelige og prisværdige kvaliteter, viser også at kunne sætte en mere reel pris på fornuften og oplysningen. »Mættet og næsten træt af alle vore festligheder kommer han til dette filosofiens fristed for, for en kort stund, at unddrage sig de forlystelser, der forfølger ham. De fornøjelser han overdænges med fremmer kun hans ivrighed efter at lære denne del af nationen, som de fremmede og fyrsterne i særlig grad synes at hædre med deres agtelse, at kende«. Som det ses ligger der i d'Alemberts udsagn en tydelig og polemisk kvalitetsvurdering af indholdet i Christians besøgsprogram.

»Trods sin allerede store lærdom, sin

ungdom og sin fyrstestatus mener han stadig at have noget at lære, og at man aldrig kan være for kyndig, når man holder et stort riges tøjler«. Som fyrste af et kongedømme, hvor videnskaben dyrkes med succes havde han uden tvivl ikke behov for at forlade sit land for at finde den. Men han ved at naturen, der ikke har samlet alle talenter i et eneste menneske, heller ikke har samlet al oplysning hos et enkelt folk. Derfor rejser han nu for at føje nye rigdomme til dem han allerede besidder og for derefter at viderebringe og udbrede dem i de stater, der er ham underlagt. D'Alembert fortsætter med at fortælle, at selvom den franske nations frembringelser er kendte og værdsatte overalt, anerkender den samtidig alt hvad den har modtaget fra andre nationer. Ved denne lejlighed vil akademiet derfor understrege sin takskyldighed for to personer, der tæles blandt akademiets mest estimerede medlemmer. Det drejer sig om Rømer – »kendt for sine opdagelser om lysets hastighed« – og Windsløv; »en af sin tids største anatomikyndige«. Ud over disse to danske akademiedlemmer kunne nævnes mange andre danskere, der har ydet en indsats for lærdommen, men specielt ét navn rager op. Det drejer sig om Tycho Brahe, »for hvem ulykkelige teologiske betænkeligheder afskar ham fra den fulde sandhed«, men hvis arbejde har fungeret som fundament for mange store opdagelser, der har bevist hans systems uangribelighed. Herefter omtaler d'Alembert også Carsten Niebuhr og hans medrejsende, deres mod og bedrifter og deres opofrelse i videnskabens tjeneste. De lærde over hele Europa burde ære disse mennesker, der ofrede deres liv for videnskaben på samme måde som romerne og grækerne ærede de borgere, der havde mistet deres liv i kamp, med denne rørende og simple gravskrift: »De døde for republikken«. Niebuhrs folk døde også for republik-

Fig. 4. Pastelmaleren Maurice Quentin de la Tours portræt af den 36-årige d'Alembert fra 1753. Året efter skrev d'Alembert Discours Préliminaire, den måske mest kendte artikel i encyklopædien (Foto: Det kongelige Bibliotek).

ken, det vil sige for *la république des lettres*.

D'Alembert fortsætter med at understrege, at disse en nations velgøringer overfor andre nationer, er et incitament til at fortsætte arbejdet for den pågældende nations suveræn, og »dette besøg som denne hersker i dag bærer lærdommen og videnskaben med forsikrer os om, at han vil gøre hvad der forventes af ham«. D'Alembert nævner herefter, at de velgerninger Christian har gjort i sine første regeringsår vil blive husket i al fremtid, men at de faktisk allerede er fejret af den mest berømte stemme blandt Frankrigs skribenter. Det er Christians støtte til Sirvin-familien og Voltaires takkebrev d'Alembert her refererer til uden at nævne den konkrete sag og uden at nævne Voltaires navn. Til sidst fortæller d'Alembert, at Christian selv har slået et slag for videnskaben ved at lade sig indpode, dvs. datidens vaccination mod kopper. Han havde med klogskab og mod været et eksempel for masserne, der stadig lader sig skræmme af denne foranstaltning.³² Men hvorfor nævner d'Alembert dette? D'Alembert var en stor fortaler for indpodning mod kopper eller variolation og inokulation, som det også kaldes. I Videnskabsakademiet havde man tidligere diskuteret denne vaccinationsforanstaltningens gavnlighed, og d'Alembert var især blevet modgået af Daniel Bernouilli.³³ Uenigheden drejede sig om faremomentet for de indpodede. Variolationen bestod i, at man anbragte den indtørrede skorpe af en koppepatients pustel i næsen eller indførte lidt af pustelmassen i et lille snit i huden på den raske.³⁴ Man vidste, at et mindre og overstået koppeanfald kunne immunisere den angrebne for resten af livet, og at det indpodede smitstof sjældent bredte sig fra indpodningsstedet. Derfor mente man at have god grund til med held at kunne gennemføre denne type vac-

cine. Formodningerne skulle dog vise sig ikke altid at holde stik. Det indpodede smitstof kunne let brede sig med døden til følge for den variolerede, og i yderste konsekvens kunne vaccinen således starte nye epidemier. I Videnskabsakademiet havde man regnet på disse risici, og der var stor uenighed om det gunstige i denne praksis. Indtil englænderen Edward Jenners forsøg i 1796 og gennembrud med den moderne vaccine et par år senere blev indpodning praktiseret med denne risikomargin som et grundvilkår. I Danmark oprettedes i 1755 en variolationsanstalt, der dog lukkede efter en kort årrække. Efter Struensees magtovertagelse genåbnedes anstalten. D'Alembert bringer via referencen til Christians indpodning variolationsdiskussionen på bane som en indforstået kommentar til modstanderne af denne vaccinationsform blandt akademimedlemmerne.

Til afslutning udtrykker d'Alembert håb om, at akademimedlemmernes hyldest til Christian må tjene til at opretholde hans kærlighed til den hæderfulde videnskab, der »er så nødvendig for dem, hvis ophøjelse stilles til skue for deres århundrede«. Ringeagter man fyrsternes interesse for videnskaben, nedgør man selve de videnskabelige dyder. Tal ikke dårligt om videnskaben, synes han at sige med denne sidste salut.

Efter d'Alemberts tale oplæste astronomen De Sejour en kort afhandling om »de vigtigste Omstændigheder ved Veneris forestaaende Gang igjennem Solens Discus, fornemmelig i Kjøbenhavn o.s.v.«, som der kort står i en rejsejournal, hvilket vil sige at Sejour udpegede de steder for kongen, hvor man i Danmark bedst kunne observere Venus' passage for solen. Et fænomen man håbede med tiden kunne anvendes til at måle afstanden mellem solen og jorden. »Han [Sejour, U.L.] undlod ikke at angive hver dag,

hver time og hvert minut for alle sine observationer», skriver Bachaumont. Nogen har åbenbart kedet sig under afhandlingens oplæsning. Rejsejournalen afslutter sin notits om besøget med følgende: »Til sidst gjorde Abbed Nollet og Brisson nogle Forsøg med Liqueurerne og deres blanding«. ³⁵ Ifølge Bachaumont havde Nollet og Brissons kemiske eksperimenter mere end alle de lov-sange man hele tiden plagede ham med. D'Alembert viste afslutningsvis kongen busten af Windsløv, der var opstillet i akademiets mødesal. Besøget var slut, og medlemmerne af de tre akademier fulgte Christian til sin vogn.

Reaktioner og forhåbninger

Vi ved ikke hvordan Christian opfattede eller modtog d'Alemberts tale. I kilderne nævnes kun at han takkede d'Alembert. Talen ligner mest af alt en programmerklæring for den oplyste enevælde; både i sine direkte opfordringer og sin understregning af kongemagtens patronage i forhold til videnskaben. ³⁶ Og talen var næppe heller kun rettet til Christian. Der er snarere tale om en opfordring til Europas kronede hoveder om at gøre brug af filosofien som en støtte i en oplyst og human magtudøvelse. Signalerne blev da også opfanget. Hertugen af Parmas søn, Ferdinand, der havde skaffet sig en kopi af talen, var så begejstret for den, at han oversatte den til italiensk, og skrev – opildnet af de oplyste idealer – til d'Alembert: »De sandheder, der udtrykkes i Deres tale er fyrsternes regler. Jeg har oversat dem for at de skal prentes i min sjæl (...) Denne tale har bragt mig så meget desto mere glæde, fordi jeg heri genfinder de menneskelighedens følelser, som man har besjælet mig med siden min barndom. Jeg forstår, hvor meget oplysningen ved at

vejlede fyrstens optræden kan medvirke til folkenes lykke. Jeg fornemmer samtidig, hvordan agtelsen fra dem der oplyser nationerne, er i stand til at lette vanskelighederne ved at regere«. ³⁷ Den unge hertug af Parma var en anden af de unge fyrster, som filosofierne havde store forhåbninger til. Condillac havde skrevet sin *Cours d'études* til hertugen, og d'Alembert skrev i et brev til Ferdinand, hvor glad Parmas indbyggere måtte være for at have en fyrste med et så oplyst sindelag. Men illusionerne omkring hertugen brast hurtigt og med slet skjult ærgelse skriver d'Alembert senere til Voltaire: »Jeg havde en speciel tiltro til den unge hertug af Parma, især i betragtning af den gode opdragelse han har fået. Men hvor der ingen sjæl findes er opdragelse nytteløs. Jeg kan forstå at denne fyrste bruger det meste af sin dag i selskab med munke, og at hans overtroiske hustru vil komme til at styre det hele. Åh, stakkels filosofi, hvad skal der blive af dig? Ikke desto mindre må vi holde fast og kæmpe til det sidste«. ³⁸

De utvetydige signaler, der lå i d'Alemberts tale var en kende for pågående for flere iagttagere. Madame Du Deffand skriver i et af sine mange breve til Horace Walpole: »Jeg var forhindret i at overvære d'Alemberts tale til Den lille Dansker; den var, siger man, aldeles uforskammet«. ³⁹ Men Du Deffand var med sine egne ord heller ikke – længere – nogen velynder af filosofierne, og iøvrigt stod Du Deffand og d'Alembert ikke på god fod med hinanden. Sådan havde det ikke altid været. Idéen til d'Alemberts kandidatur til medlemskab af Det franske Akademi var oprindeligt blevet fremført i Du Deffands salon i begyndelsen af 1750'erne, og Du Deffand havde selv arbejdet ihærdigt for at realisere planen. Snarere ud fra personlige præferencer end kvalifikationsmæssige overvejelser satte hun en større kampagne i gang for at få d'Alembert

valgt. Den 28. november 1754 valgtes d'Alembert ind i akademiet.⁴⁰ Du Deffands negative kommentar bunder muligvis i personlige ærgrelser. D'Alembert havde i en årrække haft et nært forhold til Julie de Lespinasse, der tidligere havde været Du Deffands protégé, men som siden 1764 havde haft sin egen salon og således var en skarp konkurrent til den aldrende og næsten blinde Du Deffand.

Men hvad mente d'Alembert selv om talen og mødet med den danske konge? Et par uger efter Christians besøg hos Videnskabsakademiet skrev d'Alembert et brev til Voltaire, hvori han fortalte om mødet med kongen og afholdelsen af talen: *»Kongen af Danmark talte næsten kun om Dem i løbet af de to minutters samtale jeg havde æren af at have med ham. Jeg kan forsikre Dem om, at han hellere havde set Dem i Paris end alle de fester, som man tyngede ham med. Den dag han ankom holdt jeg i Videnskabsakademiet en tale, som alle mine kolleger og publikum synes at have været meget tilfredse med. Jeg talte her om filosofien og litteraturen med passende værdighed. Kongen takkede mig, men filosofiens og litteraturens fjender gjorde miner. Jeg lader Dem om at tænke, hvor vidt dette bekymrede mig«*.⁴¹ Vedlagt brevet var en kopi af talen til Christian. I et brev til Frederik 2. af Preussen gentager d'Alembert næsten ordret, hvad han havde skrevet til Voltaire. Men han tilføjer, at afholdelsen af talen var en vigtig opgave eftersom man fra anden side havde forsikret Christian om, at filosofferne var dårligt selskab. D'Alembert slutter med ordene: *»Dette dårlige selskab, sire, er godt trøstet ved og bæret over at have Deres Majestæt i spidsen for sig«*.⁴² Frederik var og blev den oplyste monark *par excellence*. Også Frederik fik naturligvis en kopi af talen.

D'Alembert anså de kronede hove-der som et medie for filosofiens udbre-

delse. Med talen havde han gjort sit for den ophøjede sag, og i de følgende år skulle han flere gange få lejlighed til at indprente budskabet overfor andre kongelige besøgende i akademiet. I marts 1771 kom den nykronede svenske kong Gustav 3. til Paris, hvor han – ifølge Bachaumont – konstant var omgivet af encyklopædister. Den svenske konge havde udvalgt sig d'Alembert til at tage plads i sin inderste kreds under opholdet. *»Alle var enige om at anse ham [Gustav 3., U.L.] for at være en ihærdig støtte for deres doktriner, og lader sig smigre ved i dag at have fundet en magtfuld beskytter i den nye konge«*.⁴³ I sin tale til Gustav 3. ved hans besøg i akademiet – med titlen *Dialog mellem Descartes og Christina* – understregede d'Alembert overfor kongen, at dronning Christinas største gerning var hendes beskyttelse af videnskabsmænd og filosoffer. Den slags handlinger viste med tydelighed *»hvilke interesser fyrsterne har i at være oplyste, både fra deres eget synspunkt og fra deres undersåters«*.⁴⁴ Seks år senere besøgte også den østrigske kejser Joseph 2. akademiet, og igen var det d'Alembert der forestod akademiets officielle modtagelsestale. I denne anledning oplæste han to mindre tekster, hvori der med d'Alemberts egne ord fandtes adskillige indirekte bemærkninger til kejseren.

Der kan vel næppe herske tvivl om, at Christians besøg anvendtes af d'Alembert til at slå et slag for oplysningstankerne. Som det fremgår af talen kendte d'Alembert naturligvis til Christians støtte til Sirvin-familien og hans kontakt med Voltaire, og han nærrede på linie med flere andre af filosofferne forhåbninger til den danske konge. Disse forhåbninger skulle med Struensees mellemkomst for en stor dels vedkommende blive til virkelighed – dog kun for en kort periode. Men man skal nok passe på med at tillægge

d'Alembert og Voltaires yndest for den danske konge alt for stor betydning. Filosoffernes forhold til Christian var på ingen måde unikt, og må snarere ses som et led i en strategi for at fremme oplysningens sag. De af Europas fyrster, der af oplysningens mænd betragtedes som potentielle velyndere eller som havende en svaghed for filosofien – som eksempelvis hertugen af Parma – dyrkedes med flid af filosofferne. Det er således mere Christians figur end hans person, der er vigtig i denne sammenhæng. Han er *konge* og han er *ung*; to væsentlige egenskaber i filosoffernes øjne. Som konge havde han magt til at gennemføre de ændringer i statsstyrelsen, der kunne sikre en positiv udvikling med oplysningen som ledesnor. I egenskab af at være en ung mand kunne han anskue tingene med ungdommens friske blik. Han havde tillige mange år foran sig til at udrette store ting; det var jo en tidskrævende sag at gennemføre forandringerne (*»Jeg er ved at afslutte min løbebane, nu da Deres Majestæt begynder sit glimrende livsløb«*, som Voltaire skriver i et brev til Christian, dateret den 5. november 1770, efter at have erfaret at Christian havde skrevet sig på en subscriptionsliste til opstilling af en Voltairesetatue). Han var et barn af tiden og ikke bundet af konservativ tankegang. At filosoffernes forestillinger ikke havde meget med virkeligheden at gøre er sådan set underordnet i denne sammenhæng.

Kritikken af Duras

Det lille kompleks af begivenheder – audiensen med filosofferne, besøget på Sorbonne og i akademierne – rummer

altså mange facetter. Christian bruges i det net af rænker og modsætninger, der fandtes mellem de forskellige lejre, og fungerer i princippet mere som en slags katalysator end som en integreret del af komplekset. D'Alembert anvendte sin tale til at sende tydeligt adresserede signaler, og som vi kan se af ovenstående uddrag fra hans breve er det ikke Christian, der er den vigtigste modtager. Filosoffens kolleger og publikum er de primære modtagergrupper. Det var vigtigt dels at gøre indtryk på både de ligesindede og de skeptiske akademimedlemmer (som f.eks. Bernouilli), og dels at indskærpe filosofiens dyder for det store publikum, der efter seancen kunne tænkes at diskutere talen i salonerne og andre steder. På denne måde kunne budskabet viderebringes ad mindre formelle veje til en bredere offentlighed. Dette talens mere overordnede kommunikative sigte understreges tillige af, at d'Alembert sendte kopier rundt til de folk, han mente var interesserede. Det er sikkert på denne måde, hertugen af Parma har rekvireret talen. Men også »filosofiens fjender« er betydningsfulde adressater. Disse fjender må i denne sammenhæng anses for på den ene side at være den filosofiske skeptiske del af akademimedlemmerne, og på den anden side de hoffolk, der udgjorde Christians følge. Tilfredsheden hos d'Alembert var stor fordi han mente at have gjort det rette indtryk på Christian. Men dette var som sagt ikke det væsentligste. Han mente, at han med sin tale havde lukket munden på de onde tunger, der havde talt dårligt om filosofien til den danske konge eller i det mindste givet dem et passende modspil. Her sigtes blandt andre til Christians oppasser, hertugen af Duras.

← Fig. 5. En side fra rejsejournalen kong Christian d: VII udenrigske Reyse udi Aaret MDCCLXVIII, hvor Christians besøg i akademierne omtales. Netop denne journal rummer de mest udførlige af de skildringer, der forfattedes under og umiddelbart efter rejsen (Foto: Det kongelige Bibliotek).

Kritikken af Duras er ikke til at overse i de forskellige omtaler – især mémoirelitteraturens – af den danske konges ophold i Paris. Kritikken kredser ofte om det alt for omfattende og hæsblæsende program, der med sine mange forlystelser og adspredelser ikke gav Christian et øjeblik ro. Til Frederik den Store skriver d'Alembert: »Den danske konge, som vi har haft på besøg i seks uger, er rejst for otte dage siden; udmattet, led ved og overanstrengt af alle de festligheder man har bebyrdet ham med, alle de gallamiddage, hvor han hverken har spist eller talt og alle de baller, hvor han dansende har gabt munden af led. Jeg er ikke i tvivl om, at han ved sin ankomst til København vil udstede et evigt forbud mod middagselskaber og baller«. ⁴⁵

Også madame Du Deffand berører i et brev til Horace Walpole det udmattende forlystelsesprogram: »Vi kommer til at tage livet af Den lille Dansker. Han kan umuligt klare det liv han fører. Hver dag er det baller, operaer og komedier«. ⁴⁶ Flere steder refereres endvidere til et lille smædedigt – formentlig skrevet af digteren Chamfort – der var på alles læber i forbindelse med Christians ophold i Paris. Det skal forestille at være Christian, der taler:

*»Flygtige Paris, du plager livet af mig
med middage, baller, operaer!
Jeg kom for at møde mennesker:
Af banen, hr. Duras«. ⁴⁷*

I kritikken af Duras ligger en implicit antagelse om, at Christian faktisk ønskede sig det anderledes. At han hellere ville have haft lidt ro og tid til fordybelse i iagttagelser og samtaler. Samtaler med filosofferne, må man gå ud fra. I stedet blev han tvunget af Duras til at skulle fare fra det ene teaterstykke eller bal til det andet. På denne måde havde Christian ikke lært

franskmændene at kende, men havde kun stiftet bekendtskab med deres mest overfladiske frembringelser. D'Alembert antyder dette i sin tale i Videnskabsakademiet, og det kommer med al tydelighed til udtryk i et brev til Voltaire fra den 12. november – afsendt inden audiensen og besøget i akademierne: »Her knuser man den unge fyrste med fester og fornøjelser, som keder ham. Han ville gerne, bedyrer man, mødes med les gens des lettres i ro og mag og konversere med dem. Men det øverste råd har bestemt, siges det, at han ikke må komme i kontakt med dem. Af alle akademierne har han foreløbig kun besøgt kunstakademiet«. ⁴⁸ Som bekendt kom Christian både til at møde les gens des lettres og besøge de andre akademier, men brevet vidner om den mistro og nid, der herskede mellem de forskellige lejre. En gennemgang af rejsejournalerne viser, at Christian var »paa Opera og Comedie« utallige gange i løbet af opholdet i Paris. Flere teaterstykker blev opført op til fire gange til ære for kongen, og Christian havde for vane at give skuespillerne store pengegaver efter overværelse af stykkerne. At alt dette skulle være sket mod hans vilje, som kritikerne hævdede, er svært at forestille sig. Man skal ikke glemme Christians store begejstring for alt hvad der havde med teater at gøre. Efter hans tronbestigelse havde man indrettet et hofteater på Christiansborg, og Christian havde ladet en fransk skuespillertrup tilkalde, så man kunne forlyste sig med de nyeste franske komedier. Senere havde han selv ved enkelte lejligheder spillet roller ved de hjemlige opførelser af blandt andet Voltaires *Zaire*.

Hos Grimm får Duras også på hatten pulden for sit stramme, overfladiske og udmattende program, men som den eneste har Grimm en indirekte kritisk kommentar til Christian selv: »Det står mig nu klart, at en konge ikke bør rejse

eller ikke bør rejse som konge«. ⁴⁹ Det er nok en smule uretfærdigt, at Duras alene har måttet stå for skud i den ovennævnte kritik. Hvis man kaster et blik på det øvrige rejseforløb, tegner sig i det hele taget et billede af en rejse i et temmeligt opskruet tempo og med klare præferencer for forlystelserne og underholdningsudbuddet på bekostning af de mere fordybende sysler. Det er således ikke kun franskmændene, der bemærkede sig det store hastværk, hvormed seværdighederne besøgte og den store appetit, hvormed de lette forlystelser afprøvedes. Litteraturen og kilderne byder på mange omtaler af rejsens noget forhastede karakter. Især i England, hvor hele det nordlige England blev besigtiget på ganske få uger, lød der kritiske røster. *The Annual Register* skriver eksempelvis: »Hans rejser er så hurtige og hans ophold på hvert enkelt sted så kort, at han må få et meget forvirret indtryk af det, han ser, hvis han da ikke er en ung mand med mere end almindeligt talent«. ⁵⁰ Pagen Frederik Warnstedt omtaler samme kritik i et brev: »Englænderne sagde og om denne Reise, at vi ikke vare reiste for at see, men for at probere deres Postrute«. ⁵¹

Hvad kritikerne af Duras heller ikke kendte til, var de instrukser Bernstorff havde givet til sin franske kollega Choiseul. Som nævnt i indledningen var Bernstorff bekymret for de farer, der lurede i det sydlige. Udenrigsministeren havde som statsudsending selv opholdt sig i Paris i seks år og kendte således byen på godt og ondt. Lige så vel som Paris var åndslivet og kunstens hovedstad, var byen tillige »Forførelsernes Stad som næppe nogen anden«, som Edvard Holm skriver. ⁵² Duras havde via Choiseul fået klare retningslinier for hvad man mente var godt og slet for kongen. I et brev fra Paris skriver Bernstorff til Reventlow, at Duras trofast hjalp til med at holde Christian på rette sted. ⁵³

Kongen måtte ikke lades ude af syne, så han kunne gøre sig »*connaissances dangeureuses et ignorées*«. Ved hele tiden at holde kongen beskæftiget med ufarlige adspredelser og prægtige forlystelser kunne man kontrollere hans færden. Man kan således sige, at Duras bare gjorde sin pligt, og udførte det arbejde man havde pålagt ham. At han så regnede filosofferne til kategorien af »*connaissances dangeureuses et ignorées*« er en anden sag, og viser dels at han tilhørte en anden politisk klike end filosofferne, og dels med hvilken nidkærhed og konservatisme han definerede og udførte sit virke som Christians oppasser.

Man må nok også tage i betragtning at visse kredse i Paris ville se Duras som skurken. Dette må igen ses i lyset af de komplicerede intriger og kampe mellem forskellige positioner og fraktioner, hvor enhver lejlighed til at kritisere en given modpart blev taget i anvendelse. Duras repræsenterede den del af hoffet, der var fjendtligt stemt overfor filosofferne og hele det kætterske paradigme. Han var derfor ideel som anstandsdame for Christian; han vidste præcis, hvilke ting han skulle skåne den danske konge for. Ikke kun når det drejede sig om kongens sædelige tilstand, men også hans åndelige – og med hensyn til dette sidste var filosofferne i Duras' øjne »dårligt selskab«. Audiensen med filosofferne den 20. november og d'Alemberts tale i Videnskabsakademiet den 3. december var derfor en streg i regningen for den ihærdige hofmand.

Der er ikke noget der indikerer, at Christian skulle have været utilfreds med Duras' indsats. Tværtimod muliggjorde Duras' stilling som chef for de parisiske teatre, at den danske konge kunne lade sig underholde af præcis de stykker han ønskede med meget kort varsel. Kommandovejen for effektivering af opførelserne var via Duras væsentligt forkortet. Som en erkendt-

lighed for Duras' indsats forærede Christian da også hertugen en kostbar diamantbesat kårde, og hertuginde blev begavet med et diamanthals-smykke.⁵⁴

Christian fremstår mest af alt som en biperson i begivenhederne. Det er i det hele taget ikke meget vi hører om ham i denne sammenhæng. Grimm angriber Voisenon, Sorbonne hånes, Bachaumont hudfletter de forsmåede, d'Alembert agiterer, Du Deffand forarges, Duras latterliggøres og Voltaire sidder på sidelinien og betragter og kommenterer. Alt dette sker med afsæt i Christians besøg, der fungerer som en kærkommen lejlighed til at lufte antipatier, idiosynkrasier eller bare almindelige synspunkter. Christian har det med hurtigt at fortone sig. I stedet får man et indtryk af værtsbyen som en skueplads for kontraster, modsætninger og personlige gnidninger. Christian dumper så at sige ned i en konfliktzone. Således viser breve, mémoires og andre kilder sig mere optagne af besøgets effekt og implikationer for den parisiske opinion end af den besøgende i sig selv. Endnu et eksempel på dette er det anonyme digt »*En danskers farvel til franskmændene*«, der cirkulerede i Paris kort efter Christians afrejse.⁵⁵ I digtet er Christian igen indsat i rollen som fortæller, ikke som en kongelig besøgende, men som en iagttager, der meddeler læseren hvilke skærmydsler, der præger livet blandt de parisiske eliter. Men selvom det kan være svært at fastholde Christian i dette parisiske virvar skal man ikke glemme, at han anvendes som prisme på grund af egne initiativer. Han havde sendt 1000 rigsdaler til Voltaire. Han valgte at invitere en række filosoffer og videnskabsmænd – hvoraf flere var politisk kontroversielle personligheder – til en privat audiens.⁵⁶ Han valgte at opsøge de tre akademier og vise sin anerkendelse af deres arbejde. Havde disse udspil

ikke fundet sted havde hans besøg sikkert afstedkommet en mere stilfærdig omtale.

Som nævnt i indledningen skal det ovenfor oprullede parisiske tableau ikke ses som repræsentativt for Christians udlandsrejse som helhed. Hver destination på rejsen havde sine særkender, og tegner – så vidt der findes kilder dertil – konturerne af vidt forskellige tableauer. Besøget i Paris fandt sted efter mange måneders rejseaktivitet og forlystelser, og en vis mathed må naturligvis have sat sit præg på monarken. Det kan kun ærgre, at vi ikke har mulighed for at vide hvordan vor hovedperson oplevede besøget. I stedet har vi måttet nøjes med at se, hvordan Christian spillede en – omend afgørende – birolle i dette franske stykke.

Noter

1. De fremmødte var Mairan, Cassini, Duhamel, d'Alembert, Duclos, abbed Barthelemi, Holbach, Crébillon, Condillac, abbed Morrellet, Grimm, Bernard, Diderot, Saurin, Helvétius, Marmontel, Watelet og la Condamine. Kongen havde lejet Det yorkske Palæ inden sin ankomst til Paris, og anvendte stedet som sin base under hele opholdet. Følgende beskrivelse af audiensen bygger på Petit de Bachaumont: *Mémoires secrets pour servir a l'histoire de la république des lettres en France depuis MDCCLXII jusqu'à nos jours*, London, 1777 og Friedrich Melchior Grimm: *Correspondance littéraire, philosophique et critique*, 1. partie, 1-6 (1753-1769), Paris, 1813.
2. Se eksempelvis Gustav Ludvig Baden: Danmark og Norges Kong Christian den Syvendes Regjerings Aarbog fra 14de Januari 1766 til 14de April 1784, København, 1833, Christian Molbech: En historisk Prolog, eller Bemærkninger og Oplysninger, til K. Christian den Syvendes, Hoffets og Struensees Historie og Charakteristik i Aarene 1766-1772, Nyt Historisk Tidsskrift 4, 1852 og Karl Witlich: Struensee, København, 1887.
3. Se Christian Blangstrup: Christian den VII og Caroline Mathilde, København, 1890, L.J. Flamand: Christian den Syvendes Hof eller Struensee og Caroline Mathilde. En sand

- Fremstilling af de vigtigste Begivenheder under Christian den Syvendee, efter de nyeste Kilder og mundtlige Beretninger af Samtidige; med Portrætter, København, 1854 og Edvard Holm: Danmark-Norges Historie (1766-1808), 4. bind, I, København, 1902.
4. Gillespie Smyth: Memoirs and Correspondance (Official and Familiar) of Sir Robert Murray Keith, London, 1849, s. 176 og John Brown: The Northern Courts; containing Original Memoirs of Sovereigns of Sweden and Denmark since 1766, including the extraordinary vicissitudes in the lives of the grand-children og George the Second, I-II, Edinburgh, 1818, s. 53.
 5. Aage Friis (red.): Bernstorffske Papirer I, København, 1904, s. 499-500.
 6. Ibid., s. 400.
 7. I Rigsarkivet findes endvidere et brev, der nævner at kongen også havde ytret ønske om at se Spanien og Portugal (RA; KR, fol. 101, 599).
 8. Den protestantiske købmand, Jean Calas, fandt i oktober 1761 sin søn, Marc-Antoine, hængt. Sammen med en anden søn og en ven af familien skar faderen den hængte ned, og, i bestyrtelse over det hændte og for at værne om familiens ære, indskærpede han de tilstedeværende om ikke at fortælle om selvmordet. Da politiet indfandt sig i Calas-hjemmet, råbte en af de forsamlede tilskuere, at Marc-Antoine var blevet kvalt af sine protestantiske forældre, fordi han havde konverteret til katolicismen. Hele familien blev arresteret og sigtet for mord, men kun faderen blev, efter en appel til parlamentet i Toulouse, kendt skyldig. Jean Calas blev tortureret og henrettet. Da dette religiøst betingede justitsmord kom Voltaire for øre, iværksatte han en større kampagne for at bevise Jean Calas' uskyld.
 9. I René Pomeau (red.): *Ecraser l'Infâme 1759-1770* (Oxford, 1994) og A. Owen Aldridge: *Voltaire and the century of light* (Princeton, 1975) findes grundige gennemgange af Calas- og Sirvinaffærerne.
 10. Pomeau, s. 293.
 11. Det var Friedrich Melchior Grimm, som vi senere skal møde, der havde forsynet Voltaire med navne på potentielle bidragydere i Tyskland og Norden.
 12. François Marie Arouet de Voltaire: *Correspondance VIII*, Paris, 1985, s. 929.
 13. I litteraturen har man gjort sig god umage med at afvise Bachaumonts erindringer som værende ikke andet end en samling anekdoter og frivoliteter, og følgelig en uvederhæftig kilde til Christians ophold i Paris som til så meget andet. Disse vurderinger er vel næppe helt fair, og der er mere at hente hos Bachaumont end det umiddelbart lader til.
 - Mémoires secret bør ses som en facetteret politisk kommentar til Bachaumonts samtid, der både byder på intellektuelle og kunstneriske iagttagelser af et skarpt og skælnsk tilsnit. I mine øjne en uvurderlig kilde i forbindelse med fransk kulturhistorie i anden halvdel af 1700-tallet. Se evt. Robert S. Tate: *Petit de Bachaumont: his circle and the Mémoires secret*, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* LXV, Geneve, 1968.
 14. Bachaumont IV, s. 177.
 15. Fra 1753 udgav Grimm hver fjortende dag et kulturelt og litterært nyhedsbrev henvendt til udenlandske fyrster og adelsfolk, der ønskede at holde sig à jour med hvad der skete i Frankrig. Gennem diplomatiske kanaler blev nyhedsbrevet sendt til en kreds af abonnenter rundt omkring i Europa. Disse tekster er sammen med udvalgte brevvekslinger – fortrinsvis korrespondancen med Diderot – senere udgivet som *Correspondance littéraire, philosophique et critique*.
 16. Grimm, s. 211-12.
 17. Voltaire: *Correspondances IX*, s. 717.
 18. Edouard de Barthélemy: *Histoire des relations de la France et du Danemarck sous le ministère du comte de Bernstorff 1751-1770*, København, 1887, s. 286.
 19. Blangstrup, s. 131. Voisenons digt findes i et samtidigt tryk i Luxdorps »Efterretning om Kongens Reyse 1768-1769«.
 20. Bachaumont IV, s. 184.
 21. Tate, s. 97-127.
 22. Bachaumont IV, s. 184.
 23. Grimm, s. 212-13.
 24. Ronald Grimsley: *Jean d'Alembert 1717-83*, Oxford, 1963, s. 89.
 25. Kong Christian d: VII udenrigske Reyse udi Aaret MDCCLXVIII, KB, Håndskriftsamlingen, Ny kgl. Samling 2519.
 26. Ibid.
 27. Ibid.
 28. Se bl.a. Stefan Winkle: *Johann Friedrich Struensee. Artz, Aufklärer und Staatsmann*, Stuttgart, 1989, s. 164 og Svend Cedergreen Bech: *Struensee og hans tid*, København, 1972, s. 148.
 29. Grimsley, s. 86. D'Alembert var medlem af både Det franske Akademi og Videnskabsakademiet. Han blev efter at have præsenteret et par videnskabelige afhandlinger (1739 og 1740) for Videnskabsakademiet i 1741 selv indvalgt i forsamlingen. I 1754 blev han valgt ind i Det franske Akademi, og fra 1772 sad han på den ærefulde post som akademiets sekretær.
 30. Grimm, s. 213.
 31. Talen er trykt i Jean le Rond d'Alembert: *Oeuvres complètes IV*, Genève, 1967, s. 321-325.
 32. Det bør lige nævnes, at Christian kun var 11

- år, da han blev inokuleret. Han har sikkert ikke følt sig særlig »*klog og modig*«. Om Christians inokulation se bl.a. Bernstorffske Papirer III, s. 7-10.
33. Joseph Bertrand: D'Alembert, Paris, 1889, s. 53-55.
 34. O. Thomsen: »Vaccination«. I: Brøndum-Nielsen & Raunkjær (red.): Salmonsens Konversationsleksikon XXIV, København, 1928, s. 380-383. Om inokulation i et bredere perspektiv se Thorkild Kjærgaard: Den danske revolution 1500-1800, København, 1996, s. 170.
 35. Kong Christian d: VII udenrigske Reyse udi Aaret MDCCLXVIII.
 36. Udtrykket »oplyst enevælde« er en omdiskuteret term, og anvendes i denne sammenhæng alene som en løs betegnelse for et komplementært forhold mellem oplysningsidéerne og enevældig magtudøvelse. For en diskussion af begrebet se evt. indledningen i H.M. Scott (red.): Enlightened Absolutism: Reform and reformers in Eighteenth-Century Europe, London, 1990.
 37. D'Alembert, Oeuvres IV, s. 325.
 38. Grimsley, s. 178.
 39. Paget Toynbee: Lettres de Mme Du Deffand à Horace Walpole I (1766-1769), London, 1912, s. 516. I anledning af kongens besøg i Videnskabsakademiet havde man ladet kvinder få adgang til sessionen. »Den lille Dansker« er et af flere breve nedladende øgenavne som Christian konsekvent omtales under i korrespondancen mellem Du Defands og Walpole. Men når ret skal være ret var kongen ikke særlig høj.
 40. Grimsley, s. 78-81.
 41. D'Alembert, Oeuvres IV, s. 183.
 42. D'Alembert, Oeuvres V, s. 281.
 43. Bachaumont V, s. 263.
 44. D'Alembert, Oeuvres IV, s. 468-475 og Grimsley, s. 87.
 45. D'Alembert, Oeuvres V, s. 281.
 46. Toynbee: Lettres, s. 508.
 47. Hos madame Du Deffand lyder verset lidt anderledes. »Peuple frivole qui m'assomme/De vers, de bals et d'opéras/Je suis ici pour voir des hommes/Rangez-vous, Messieurs de Duras«. Flertalsformen henviser til, at hertugen af Duras søn var involveret i faderens arbejde, og ved flere lejligheder trådte i faderens sted, når denne var indisponibel.
 48. D'Alembert, Oeuvres V, s. 181.
 49. Grimm, s. 203.
 50. Her citeret fra Blangstrup, s. 127.
 51. Frederik Warnstedt: Breve fra en ung Hofmand, kong Christian den Syvendes Udenlandsreise angaaende, Statsvennen, 1822, nr. 41.
 52. Holm, s. 163.
 53. Friis III, s. 70.
 54. Beskrivelse over de Reyser og Flak-Tourer som ere giordte af Hs: Mjst: Kong Christian den VII fra Aaret 1768 d: 7de April da allerhøystsamme Hans Majest. Kongen tiltraadte sin Udenlands Reyse og til Aaret 1770 den 24. aug. Overhofmarskallatets arkiv, Kongens rejser, rejseprotokol 1768-70 (RA, 135, K13).
 55. Digtet er gengivet hos Grimm, s. 239-244.
 56. Som nævnt havde flere af de tilstedeværende oplevet at blive censureret. Man skal heller ikke glemme, at en mand som Diderot i sin ungdom havde været under politiovervågning, fordi man mente at han var til fare for samfundets vel. I en politirapport fra 1748 bedømmes han således som »kvik, men farlig«. Se R. Darnton: The Great Cat Massacre, New York, 1984, s. 145-189.

Kulturkamp!

DNSAP's opgør med moderne kunst og kultur

John T. Lauridsen

Fortid og Nutid marts 2002, s. 27-50

DNSAP førte en nationalt orienteret kulturkamp gennem 1930'erne og under den tyske besættelse. I artiklen præsenteres denne kamps vilkår og de kulturelle og nationale værdier, som partiet stod for. Ikke mindst disse værdier er interessante at få frem på baggrund af den nationale vækkelse, som den tyske besættelse generelt medførte i den danske befolkning, og i forlængelse heraf den nationale frihedskæmperkult, der officielt er blevet dyrket siden maj 1945. DNSAP blev fra april 1940 fuldkommen overbudt af den brede nationale vækkelse, som partiet selv havde kæmpet for. Det var ikke den danske nationalisme, der skilte de danske nazister fra andre danskere. De nationale kulturelle værdier var de samme. National vækkelse og modernisme hørte derimod ikke sammen, hverken for DNSAP eller for flertallet af den danske befolkning. Der blev i tiden 1940-45 af alle skuet bagud med Danmarks oldtid som baglinie, som det ikke var set siden genforeningskampen 1919-20. DNSAP tabte i den forstand ikke kulturkampen, men led til gengæld totalt nederlag i den politiske kamp.

John T. Lauridsen, f. 1951, dr.phil., forskningschef ved Det Kongelige Bibliotek. Har gennem 1990'erne bl.a. skrevet en række studier over dansk nazismes politiske kultur.

Livsanskuelse og kulturkamp

»Vi staar da i det parlamentariske samfund i virkeligheden i den situation, at de 99 pct. af kunsten, den konservative, er en daglig glimrende politisk propaganda, mens fremskridts-partierne overhodet ikke rør paa sig«.

Poul Henningsen 1933.¹

I dag klinger begrebet livsanskuelse noget gammeldags. Anderledes var det i de første mellemkrigsår, hvor der på de politiske fløje blev ført politisk kamp på og om livsanskuelser. Senere klingede livsanskuelsedebatten af, men den var grundlæggende for den standende kulturkamp i hele mellemkrigstiden. Dele af Socialdemokratiet deltog i 1920'erne og begyndelsen af 30'erne i kampen, idet der blev slået til lyd for en »arbejderkultur« i dele af partiorganisationen og udenfor. Den

unge socialdemokrat Julius Bømholt nåede i 1932 også at få udgivet en bog om emnet, men partiet besluttede sig for en anden kurs. 1930'ernes krise skulle Socialdemokratiet stå igennem som et bredt favnende folkeparti, ikke kun som et arbejderparti med en egen kulturopfattelse.² Kulturkampen blev derfor stort set overladt til småpartierne på fløjene, DKP og DNSAP, og til en gruppe intellektuelle og kunstnere. Enkelte markante personligheder fra de store og ansvarlige partier deltog, men det var undtagelsen.³

Sådan præsenteret kan det indtryk måske bibringes, at der var tale om en nogenlunde jævnbyrdig fløjdebat, da DKP og DNSAP med hensyn til sympatisører, medlemmer og vælgere i anden halvdel af 1930'erne stod relativt lige. DKP havde sin repræsentation i Folketinget fra 1932, DNSAP fra 1939, og begge havde et stort udenlandsk

forbillede at vise hen til, henholdsvis Sovjetunionen og Det Tredie Rige. Dette er imidlertid ikke tilfældet. Flere væsentlige forhold bidrog til at gøre debatten eller kulturkampen – som sådan blev den opfattet af begge fløje – ulige. Som politisk *form* på den borgerlige fløj var nazismen moderne, men når det kom til indholdet, og ikke mindst på kulturområdet, søgte de tyske såvel som danske nazister en national tradition, skuede tilbage i historien for at finde forbilleder og storhed. Det indebar samtidig en afstandtagen til eksperimenter og modernistiske tiltag på alle kunstens områder. Avantgardisme var et skældsord. Størstedelen af den konservative og tildels den socialdemokratiske offentlighed delte den opfattelse, men den blev kun lejlighedsvis så skarpt formuleret, som hos DNSAP. Det var på én gang en styrke og et problem for DNSAP, at partiet på kulturområdet skulle søge at få sin røst hørt i et kor af ligesindede. DNSAP kunne som parti ikke tilbyde potentielle sympatisører noget på kulturområdet, som de i grunden ikke også kunne finde mange andre steder, f.eks. i Konservativ Ungdom. DNSAP tiltrak kun yderst få kendte intellektuelle og kunstnere. Partiets kultursyn indbød ved sin vulgaritet ikke de potentielle tilhængere i disse kredse og frastødte den store gruppe af dem som identificerede sig med det moderne, prøvende.

For DKP var situationen en helt anden. Trods betegnelsen arbejderparti tiltrak partiet uforholdsmæssigt mange kunstnere og intellektuelle. De yngre, der ville eksperimentere og afprøve det moderne, valgte overvejende politisk til venstre i spektret.⁴ De var så mange, at de udgjorde et subkulturelt miljø – specielt i København – og kunne til en vis grad gøre sig gældende, fordi kredsen rummede mere end gennemsnitlig kreativitet, talent og begavelse. De blev af omverdenen opfattet

som repræsentanter for kommunismen, hvad enten de havde partimedlemskort eller ej. Som kunstnere, forfattere og videnskabsmænd markerede de sig i offentligheden og markedsførte jazz, surrealisme, abstrakt kunst, socialrealisme, samfundskritiske revyer m.m. til begejstring for en snævrere kreds, og de blev mødt med hovedrysten af den brede offentlighed.⁵ Det var DKP's problem, og partiledelsen var bestemt ikke tilfreds med alle de tiltag, der af modstanderne fik betegnelsen »kommunistisk kultur«.

Fælles for DNSAP og DKP var, at ingen af dem kunne slå igennem til den større offentlighed ved at drive kulturkamp. De kunne højst gøre opmærksom på sig selv. Det hindrede imidlertid ikke, at begge fløje anså netop den kamp for meget væsentlig. Det handlede om grundlæggende værdier. DNSAP var fra starten i defensiven, ikke kun fordi partiet var politisk late-comer, men også fordi modstanderen havde de skrivende penne og kreative kunstnere med sig. En kamp om kulturen krævede et vist mål af kulturel formåen eller gennemslagskraft, selv om den ene part havde den større offentligheds opfattelse på sin side. Kulturel formåen kneb det meget med i DNSAP, især i de tidlige 1930'ere, hvor gæsteoptræden af forfatterne Thorkild Gravlund eller Valdemar Rørdam var undtagelserne, der bekræfter reglen.⁶

Da imidlertid en større gruppe af modstandere i foråret 1935 dannede foreningen Frisindet Kulturkamp, kom DNSAP på banen. Først tøvende, der var bare tale om »Kulturpjet i Hovedstaden« (23.2.1935); men da foreningen blev en faktor med fremstående mænd i bestyrelsen og et udfordrende tidsskrift, *Kulturkampen*, som kamporgan, var det en udfordring, DNSAP ikke kunne lade ligge. Frisindet Kulturkamp havde som formål »på en bred, frisindet basis at arbejde for at styrke de humanistiske og demokra-

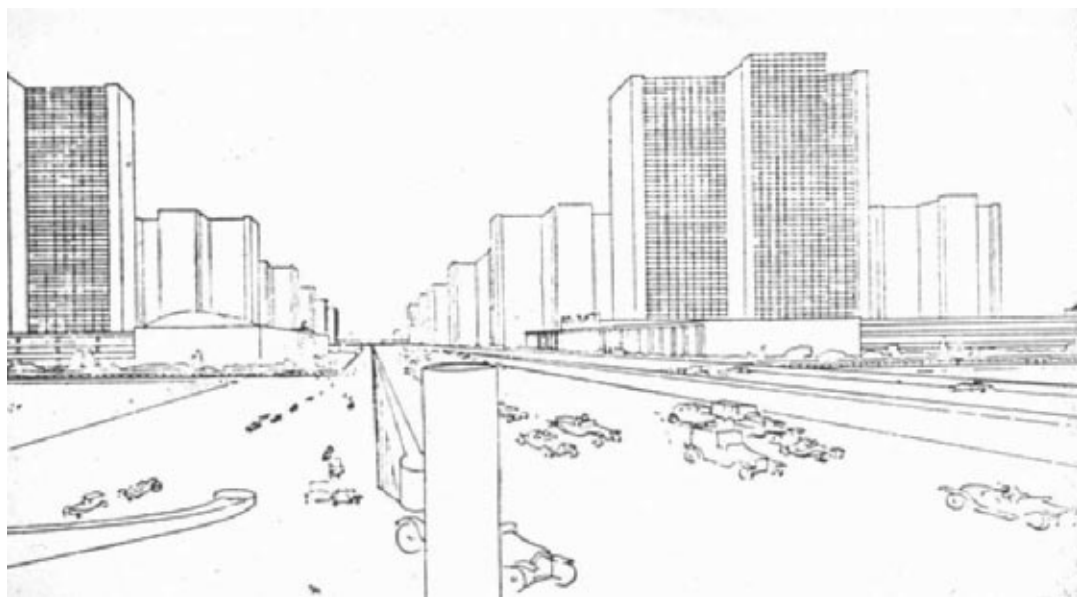

Fig. 1. Le Corbusiers billede af den moderne, funktionelle millionby »La Ville Comtemporaine«, 1922. Med »Plan Voisin« fra 1925 overførte han denne bymodel til Paris' gamle bykerne nord for Île de la Cité. Clausen, for hvem le Corbusier repræsenterede »Arkitekturens og Kunstens Lenin«, så i hans ideer et varsel om, hvad der ville ramme det sovende Danmark, hvis man ikke tog kampen op mod kulturbolshevismen (Foto: <http://www.design.ncsu.edu/pages/czz.00029.html>).

tiske idealer og synspunkter (tanke-, tale-, trykke- og forsamlingsfrihed, toleranceprincippet, kritisk og fornufts-betonet indstilling, mennesket«. Og videre: »Mod de reaktionære strømningers forsøg på ved suggestive fraser, tågesnak og overdrevne udtryk at forvirre begreberne, moralen og det sunde omdømme vil foreningen søge at virke for klarhed og saglighed i diskussionen om tidens spørgsmål – i første række på den immaterielle kulturs område, men i anden række også på andre områder indenfor samfundslivet.⁷

I anledning af oprettelsen af en »Frisindet Arkitektgruppe«⁸ i tilknytning til Frisindet Kulturkamp slog Frits Clausen til med en voldsomhed, som ikke burde ligne en, der angiveligt ikke skulle være de skarpe standpunkters mand. I *National-Socialisten* stod den 25. april 1936 over to spalter: »Kulturbolshevismen er paa March!« Til oplysning for læserne blev det med-

delt: »Som bekendt er »Landsforening Frisindet Kulturkamp« en rent kommunistisk sammenslutning, hvis Formaal ikke er at føre en Kamp for Kulturen, men en imod enhver Form for Kultur. Det er en Organisation til Schæchtning af enhver national Livsudfoldelse, til Afsjæling af enhver følelsesbestemt Livsform« (fremh. i orig.). Dette blev underbygget af bl.a. følgende udsagn, som blev tillagt arkitekten le Corbusier. Udsagnene skulle være fra hans værker i form af direkte uddrag: »Huset, der værner om Familieliv og Racekult, maa forsvinde og erstattes med Boligmaskinen. Der eksisterer ingen national Kunst. (...) Vore Byers Centraller med deres Domkirker og monumentale Bygninger skal ødelægges og erstattes med Skyskrabere. Store Mænd er overflødige; man bør foretrække Banalitet. Firmamentet og Regnbuen er ikke saa eksakte som Maskinen, derfor heller ikke saa smukke.

Man skal ødelægge Historien, de kunstneriske fremtoninger, Husene. I Skidt med Professorer, Historikere, i Skidt med Shakespeare, med Goethe, med Æschylos, med Wagner, i Skidt med Beethoven. Saadan skriver Arkitekturens og Kunstens Lenin. Kulturbolschevismen er paa Vej mod et sovende og sløvet Danmark«.

Dette er underskrevet af Frits Clausen selv, hvilket understreger, at sagen lå ham meget stærkt på sinde. Hvor stærkt fremgår tydeligst af de overdrevent karikerede og forvrængede udtalelser, der tillægges Le Corbusier. Le Corbusier ville aldrig have brugt udtryk som racekult. Der er tale om Frits Clausens egne indlagte tolkninger og formuleringer, ikke de direkte citater, han udgiver dem for.⁹ Det er en oprigtigt vred Frits Clausen, der ville have Danmark til at vågne op. Kulturkampen var for ham en hjertesag og er en af de vigtigste nøgler til at forstå hele hans optræden og politik. Derfor langt hen ad vejen også partiets.¹⁰

Frits Clausens verdensanskuelse var afgørende præget af en opvækst i et Sønderjylland under tysk styre, hvor familien satte en ære i sin danskhed. Siden kom han som helt ung mand på tyske universiteter og derfra til Østfronten som soldat på tysk side. Efter kort tids fronttjeneste blev han taget til fange. Han tilbragte adskillige af sine formative år i russisk fangenskab for derpå at komme hjem til et Danmark, der stod i genforeningsagitationens tegn, og endelig at nedsætte sig som landsbylæge. For ham var det nationale med stort N noget meget håndgribeligt, »Mor Danmark« og lurblæsere kaldte for ham Nordslesvig hjem til Danmark i 1920. Det var dansk land med historiens ret. Nationalitetskampen blev det der prægede Frits Clausens ungdom mest, kun afbrudt af førstehåndsindtrykket af de russiske/kommunistiske krigsfangelejre. Hermed adskilte hans

første 30 leveår sig væsentligt fra andre danske akademikeres. Og selv om de fleste sønderjyder ved samme tid delte den stærke nationalisme, havde de færreste fået den skærpet i en fangelejr, hvor det var Dannebrog, der holdt en oppe, som timerne, dagene, ugerne og månederne slæbte sig af sted. Fangenskabet og genforeningsagitationen omkring 1920 havde skærpet betydningen af de nationale symboler for Fritz Clausen, og den betydning slap de aldrig for ham. Følte han sin nationale identitet gået for nær, gav han kraftigt igen som rygmarvsrefleks. Den ville han ikke have »afsjælet« for at bruge hans egen formulering.

Efter Frits Clausens svada mod Frisindet Kulturkamp blev der holdt øje med *Kulturkampen*, som kunne regne med nidkære læsere på *National-Socialistens* redaktion. Især Sønderjyllandsnummeret fra december 1937, redigeret af Peter P. Rohde og med en række fremtrædende sønderjyder som bidragydere, satte sindene så meget i bevægelse hos redaktionen, at det ryddede forsiden af bladet 1. januar 1938 under overskriften »Front mod Tyskland!«. Atter blev læserne mindet om, hvem der stod bag Frisindet Kulturkamp. Det var Moskva-agenter, og organisationen selv var en Moskva-kloak maskeret som »upolitisk« med et par »pæne« socialdemokrater og ultraradikale i bestyrelsen.

DNSAP kunne ikke reagere anderledes. Partiet blev ramt i hjertekulen af et tidsskrift, hvis træfsikkerhed ikke skal underdrives. *National-Socialisten* citerede selv, hvad der gjorde mest ondt og vakte allermest harme: Nedgørelsen og forhånelsen af den sønderjyske nationalisme. I Peter P. Rohdes forord til heftet står bla. at læse, at danskerne »fra Barnsben, i Skole og Hjem, paa Vers og i Prosa, i Sang og Tale, i Historie og Digtning er blevet stopfodret med Sønderjylland, ofte ser-

veret i en fed sentimental Sovs, saa det efterhaanden stod ud af Halsen paa dem«. Formuleringen ramte ikke kun de nationale strenge, men kunne også skabe misstemninger mellem hovedstadens intellektuelle og den bredere befolkning i den sønderjyske provins.

DNSAP indkaldte til et stort protestmøde i forsamlingshuset Folkehjem i Åbenrå. Der blev udsendt skriftlig indbydelse til nogle af *Kulturkampens* sønderjyllandsnummers medarbejdere om at deltage. Det var redaktør Bjørn Hanssen, seminarielærer Claus Eskildsen og bibliotekar Jacob Petersen. Ingen af de tre mødte dog op. Den tyske sikkerhedstjeneste anslog, at der kom ca. 1.100 mennesker til mødet, men gjorde opmærksom på, at den socialdemokratiske avis i Åbenrå havde opfordret arbejderne til ikke at deltage. Mødets talere var Frits Clausen og DNSAP's kredsleder i Hamburg, Waldemar Krogh, og sikkerhedstjenestens meddeler konkluderede: »I Talerne blev det klart slået fast, at Nordslesvig nu er blevet til en Kampplads for to Verdensanskuelser».¹¹

I øvrigt var DNSAP og *National-Socialisten* ude for den tort ikke at nyde samme interesse på *Kulturkampens* redaktion, som den selv viste for modstanderen. Det skete kun undtagelsesvis, at DNSAP blev omtalt. Frisindet Kulturkamp så reaktionen i Danmark som noget andet og mere end DNSAP.

Kulturkamp kunne DNSAP ikke føre i form af kunstnerisk skaben, talentmassen fattedes, og symbolanvendelsen og fortiden, ældre dansk historie og kultur, trådte i stedet. De nationale symboler, som havde betydet noget særligt for skoledrengen Frits Clausen i Åbenrå, for studenten Frits Clausen på tyske universiteter, for krigsfangen Frits Clausen i Sibirien og for genforeningsagitatoren Frits Clausen, blev naturligt taget op og genbrugt af partifører Frits Clausen. Problemet var blot, at det stort set gjorde

ham til en kuriøs figur uden for Sønderjylland, og at de politiske modstandere i den nationale symbolanvendelse kun så den lokale nazismes efterligning af NSDAP. For Clausen selv var symbolerne en ægte del af »den nationale livsudfoldelse«, og det var rimeligvis mere end noget anden nazismens stærke nationale symbolanvendelse, der appellerede til ham.¹²

Partifællerne fulgte ham villigt i dette, den overspændte nationale symbolanvendelse nåede sit højdepunkt i DNSAP, selv om andre partier, foreninger og virksomheder hverken før eller siden har holdt sig tilbage, når det gælder at bruge nationale symboler i deres tjeneste.¹³ For DNSAP kunne nationalsymbolikken naturligvis ikke gøre det alene, så kulturkampen blev tillige ført i andre former, bl.a. ved den fysiske optræden ved »nationalt stødende« kulturarrangementer, som søgtes spoleret eller afbrudt ved piben, slagsmål m.m.; og især i de første besættelsesår ved store sammenkomster, sat i scene af DNSAP som nationale kulturmanifestationer. Kreativiteten og opfindsomheden var stor på det felt.

Endelig var der den mere verbale og løbende kulturkamp, som klart falder i to dele: Den offensive, hvor DNSAP udtrykte sine værdier, fortalte hvad, der var godt, rigtigt og »sundt« og hvorfor, for enhver dansk mand og kvinde; og den defensive, kulturkritikken, hvor det blev søgt begrundet, hvorfor og hvordan den moderne kunst/kultur var negativ, »sygelig« og ødelæggende. Tilsvarende kunne en kunst/kultur være »sund« og skabende.

En sådan »sygeliggørelse« hang tæt sammen med den nazistiske race-tænkning, hvor man overførte de biologisk-medicinske termer til en lang række andre af samfundslivets områder. Målet var at skabe afstand til det sygeliggjorte og derved lette eller di-

rette fremme forståelsen for den »kur«, der måtte til for på en gang at skaffe sig af med det syge og fremmede og for at tilslutte sig det sunde. De »syge« bøger blev brændt i Tyskland, den udartede kunst destrueret, den »skadelige«, »livsfordærvende« jødiske race efterhånden udskilt fra folkelegemet. Fagfolk inden for alle de berørte områder bidrog hertil ved at gå ind på racetænkningens udstrækning til deres felt. Dog var nogle fag mere modtagelige end andre. Det gjaldt de tyske læger, for flertallet af hvem det var indlysende at overføre biologiske lov-mæssigheder til sociale og kulturelle forhold. Dermed blev de nazismens forbundsfæller.¹⁴ Omvendt inden for kulturlivet, hvor denne tænkning ikke var så indlysende og forudsætningerne helt andre. Weimarrepublikkens eksperimenterende kulturudøvere valgte for en stor del eksil, enten indre eller ved at emigrere eller flygte, bl.a. en hel del til Danmark og især København.

Det var i nazistisk propaganda sjældent, at et udtryk, et princip eller en idé fra starten ikke var koblet tæt sammen med sin modsætning. Propagandaen var udviklet i »kamptiden« (dvs. før magtoverdragelsen 1933), hvorfor slagkraften berod på at tiltrække på sort/hvid-synspunkter. Kulturkampen dannede i den henseende ingen undtagelse. Den skabende kunst stod overfor den ødelæggende kunst.

Moderne kulturs livsfordærv

»Tror man, at de begejstrede, der fylder Salen til Armstrong og Josephine Baker, næste Dag gaar ud og maler Hagekors paa Plankeværkerne?«

Poul Henningsen 1933.¹⁵

Charlottenborg åbnede Grønningens udstilling i begyndelsen af 1933 med en plakat, hvor en kvinde trak kjolen op og vist sin bare bagdel frem med

kunstnerne krybende bag sig. Svend Johansen havde begået plakaten, der vakte en del forargelse.¹⁶ *National-Socialisten* gengav plakaten i lineoleumssnit på forsiden 29. januar med overskriften »Rigsdagens Aabning!« Der blev på den måde slået flere fluer med et smæk, den forargelige og forkastelige kunst ført sammen med parlamentarikerne, »systemet«. Andre steder kobledes kunsten til racismen. I en anmeldelse 7. maj 1933 af C. C. de Milles film »Korsets Tegn« under overskriften »Kulturdegeneration«, bliver den amerikanske film omtalt som svinsk og appellerende til publikums perverse lyster; massescenerne – rost i »systempressen« – karakteriseres som modbydelige. Filmen giver angiveligt udtryk for den kønsmoral, der doceres af marxisterne med fosterfordriveren dr. Leunbach i spidsen. Endelig kommer vi til forklaringen på det hele, instruktøren er semit, og filmen følger et led i den jødiske kulturnedbrydning.

Bevæger vi os fra filmen til musikken, som den fremførtes i radioen, stod det også galt til. Under overskriften »Musiklivets Vildskud« opponerer Louis Thieme 28. november 1936 over programpolitikken. Den er for lidt national, for lidt udviklende for *dansk* musikkultur. Han tager indledningsvis Carl Nielsen, som han sætter stor pris på, og hans *Levende Musik* til indtægt for sit synspunkt. De store torsdagskoncerter bringer for mange udenlandske navne med tilbøjelighed til at eksperimentere uden mål og med. Der burde inddrages hjemlige kapelmestre, der kunne give musiklivet *et nationalt præg* i stedet for de udenlandske rytmer. Specielt jazzen havde intet med kultur at gøre, og burde erstattes af militærmusik. Bladet var tidligere nået til den konklusion, at der ikke var tale om negerjazz, men jødejazz (16.3.1935).

I foråret 1938 var Picassos maleri

Fig. 2. DNSAP idealiserede det traditionelle danske bindingsværksbyggeri overfor den moderne funktionalistiske arkitektur. Eksempelvis i *National-Socialisten* 12.8.1939, hvor man fremhævede denne købmansgård i Svendborg, »hvor gammel dansk Byggekunst endnu holdes i Ære«. Gården er opført af købmand B. Wiggers i 1939 i stil med 1500-tallets købstadsgårde og efter tegning af arkitekt Fritz Jørgensen (Foto: Hans Ottesen, <http://WWW.sydfyn-info.dk>).

Fig. 3. Som modstykke til Wiggers' købmansgård satte *National-Socialisten* »de hæslige papkassehuse i Ørkenstil, som i stadig stigende Grad skænder det danske Landskab«, og gav som eksempel det nyligt projekterede Korsør Rådhus. Æren og betalingen for denne outrerede bygning tilfaldt »Arkitekten med det semitiske Navn« G. V. Juul Frankel. Rådhuset blev indviet d. 15. november 1941 (Foto: Korsør Rådhus).

»Guernica« udstillet i København. *National-Socialisten* gjorde en omtale heraf til forsidestof. Under overskriften »Den store Dille« blev maleriet afbildet med følgende undertekst: »Dette sindssyge Makværk, der efter »Kunstnerens Udsagn skal forestille den spanske By Guernica, efter at Nationalisterne havde erobret den, har fornylig været udstillet under Betegnelsen »moderne Kunst« i København. Almindelige sundttænkende Mennesker kan naturligvis hverken finde Mening eller Skønhed i dette med forvredne Menneskekroppe, Dyrehoveder, elektriske Lamper og Kohaler bemalte Lærred. Noget værre Møg har vi sjældent været præsenteret for, men ikke desto mindre skriver den kulturbolsjevistiske Systempresse spaltelange Artikler om den »dybere Mening med Sindsygen. Danmark – vaagn op!« En omtale af en udstilling med »udartet kunst« i Tyskland kort efter nuancerede ikke sprogbrugen. Overskriften var »Dilleristisk Kunst« og der blev igen brugt ord som sindssyge, makværk og smuds ledsaget

af en gengivelse af et kunstværk, der skulle demonstrere pointen (19.3.1938).

Det nonfigurative var i sig selv en anstødssten for den nazistiske kunstopfattelse. Da der under besættelsen kom flere fagfolk blandt DNSAP's kulturforkæmpere, angreb f.eks. tegneren og kunstkritikeren Gudmund Hentze sin samtids danske malere, bl.a. Harald Giersing og Vilhelm Lundstrøm, for ikke at udtrykke sig alment forståeligt og opfordrede dem til at tilslutte sig nationalsocialismen.¹⁷ Denne linie blev fulgt overfor moderne og abstrakt kunst før som siden.¹⁸ Da maleren Mogens Zieler i 1939 malede en »Introduktion« til en arkitektudstilling i Århus Hallen med gengivelse af fortidens klunkehjem, var *National-Socialistens* rasende overskrift den 2. september 1939: »Saaledes laver en jødisk Kulturbolsjevik grin med vore Bedsteforældres Hjem«. Humoren havde trange kår på bladet, den kunstneriske frihed blev ikke levnet plads. Klunkehjemmet kunne ikke antastes, end ikke i kunstnerisk form.

Derimod var arkitekturens moderne former, som funktionalismen, i forlængelse af Frits Clausens angreb på »Frisindet Kulturkamp« en vederstyggelighed. Ikke overraskende blev funktionalismen gjort til »jødernes værk«, mens »ægte dansk byggeskik« var noget helt andet. Det danske hus på verdensudstillingen i USA i 1938 blev eksempelvis af *National-Socialisten* d. 2. september sammenlignet med en benzintank. Til gengæld havde bladet lutter lovord til den købmand B. Wiggers i Svendborg, som på torvet lod opføre en ny bygning i stil med renæssancens danske købmandsgårde i bindingsværk. Her kunne de byråd, som opførte kommunalt byggeri i outreret ørkenboligstil, lære noget om »gammel dansk Bygekunst« (12.8.1939).¹⁹

De tyske emigranter havde DNSAP i almindelighed et godt øje til, og deres eventuelle politiske og/eller kunstneriske virksomhed i særdeleshed. Bert Brecht forenede i sin person på en gang at være tysk flygtning, kommunist og udøvende kunstner, hvortil DNSAP for egen regning og uden bund i virkeligheden tilføjede betegnelsen »talmud-jøde«, for både at gøre billedet af ham komplet og indbygge en forklaring på hans virksomheds skadelige karakter. Bl.a. *Nationaltidende* tog kritikken af den »jødiske kommunist« til sig, men var påfølgende tvunget til at dementere, at Brecht var jøde – det var dog stadig slemt nok, at han var kommunist. Ganske vist offentliggjorde Brecht kun en forsvindende del af sine arbejder i Danmark, men det var fuldt tilstrækkeligt for både *National-Socialisten* og en hel del af den øvrige presse, at hans stykker blev vist på Arbejderscenen, og at enkelte digte og noveller kunne offentliggøres i *Social-Demokratens* søndagstillæg. DNSAP forlangte ham flere gange udleveret til Tyskland, mens regeringen nøjedes med at lade politiet holde øje med ham.²⁰ Ved de få opførelser af Brechts

stykker på københavnske scener konkurrerede DNSAP's ugeblad med en stor del af den øvrige presse om at være mest nedgørende.²¹ Opførelsen af stykket »Rundhovederne og Spidshovederne« fik følgende kommentar i *National-Socialisten* 14. november 1936 under overskriften »Nye Kristenforfølgelser«: »Man kan vist roligt sige, at dette »Skuespil« er noget af det værste pladder, der nogen sinde i Danmark har været opført paa et Teater. Det er ufatteligt, at noget voksent Menneske med bare en Gran af Intelligens – end sige Talent – kan skrive noget saadant Vrøvl og Nonsens!« I stykket så bladet en forhåndelse af den nordiske race, og mente at det kunne have været nødvendigt at henstille til myndighederne, at dets forfatter blev mentalundersøgt, hvis ikke hans person i sig selv overflødiggjorde det. Anmelderen henviste til, at publikum ved fremkaldelsen af »forfatteren« efter stykkets afslutning fik et så levende indtryk af racespørgsmålets betydning ved at se hans person, at det snarere var en propaganda for racehygiejne end det modsatte. Trods denne og andre anmeldelser, blev stykket opført 21 gange, men der var dog klaget over det fra kirkelige kredse.²²

DNSAP var også i samklang med flertallet i den øvrige presse, da det gjaldt stillingtagen til Poul Henningsens Danmarksfilm i 1935. *Social-Demokraten* konstaterede: »Danmarksfilmen var kemisk fri for fad nationalismen og patriotisk dannebrogsfædrelanderi«, hvilket sidste netop var, hvad DNSAP stillede som krav til en Danmarksfilm. *BT* kunne på linie med *National-Socialisten* harmes over brugen af »negermusik« som akkompagnement til »danske scenerier«.²³ Når filmen blev en stor fiasko, kunne DNSAP dog ikke tage æren derfor. Dertil fyldte partiets kritik for lidt i medie billedet. Men Poul Henningsens gøren og laden blev fortsat fulgt, som den hidtil var

blevet det.²⁴ Han havde en måde at gøre opmærksom på sine synspunkter og sig selv på, som den del af offentligheden, som DNSAP tilhørte, følte sig særligt ramt af. Hans *Hva mæ Kulturren* fra 1933 stod stort set for alt det, som disse kredse vendte sig imod, og hånede netop de værdier, som DNSAP tog for dansk kultur.²⁵

DNSAP kunne også finde fodslag med flertallet om modviljen mod amerikaniseringen af kulturlivet, eksempelvis de kulørte amerikanske hefter, som kom frem i stort omfang under besættelsen. »Døden i Badeværelset« og lignende underholdning blev solgt med omslag med afklædte kvinder. Der var tale om spekulation i sanselighed og udbredelse af skadelige værdier for dansk ungdom.²⁶ De amerikanske gangsterfilm fik flere gange prædikamentet juks og afsporet i den nazistiske presse (F. eks. *National-Socialisten* 19.3.1942). I en programmatisk artikel om »Filmskunstens Betydning som Kulturfaktor« fra 16. september 1939 placerede den anonyme skribent filmen som en af de tre mest indflydende kulturfaktorer, sammen med presse og radio. Han gav også en status: »Begrebet »Dansk Film« – udover nogle pjattede Sommerlystspil – eksisterer jo ikke, og i alle Landets Biografteatre ruller Aften efter Aften demoraliserende amerikanske Forbryderfilm og aandssvage Farcer, hyppigt ogsaa en saakaldt historisk Film (...) Det maa blive Nationalsocialismens Opgave engang at skabe en rent dansk Filmsindustri. Nationale Film med danske Naturoptagelser og Film, der behandler Danmarks Historie for Emnets Skyld og ikke blot til Opreklamering af en ligegyldig opsminket Reklameskønhed, bør være Led i Nationalsocialismens Kulturarbejde«. Som emner nævntes bronzealderens kulturliv, vendertoget og svenskekrigene, som også snart blev taget op af dansk filmindustri, men helt uden nazistisk medvirken!

Dansk film oplevede et kvantitativt opsving under den tyske besættelse, da det var begrænset, hvilke udenlandske film der kunne importeres, ikke mindst efter USA's indtræden i krigen.²⁷ For de nazistiske anmeldere var den danske produktion imidlertid ikke tilstrækkelig som kvalitetsmærke. Der blev brugt stærke ord om »dansk Films nedbrydende og smagløse Kulturniveau« (*National-Socialisten* 9.4.1942), ligesom der blev opfordret til afskaffelse af en »kompromitteret dansk Filmcensur« (*National-Socialisten* 16.4.1942). Igen var DNSAP ikke ene om sine synspunkter, selv om besættelsen i en del tilfælde havde ændret begrundelserne. Til gengæld stod partiet mere alene med den opfattelse, at de københavnske biografejere agerede politisk censor ved deres uvilje mod at opføre tyskproducerede film, som *Fædrelandet* 16. september 1941 formulerede det. Imidlertid var der heldigvis undtagelser fra denne regel, som avisen fremhævede. Der var »fornuftige Biograffolk, der i Forstaaelse af den nye Tid, der gryer over Europa, lader deres Repertoire bestemmes af kunstneriske og ikke af politiske Grunde«, hvilket gav såvel kunstnerisk som økonomisk succes. Det lød lokkende, men var lidet konkret, hvilket i almindelighed prægede den nazistiske kulturkritik.

Som traditionsvogter kunne det ikke undgås, at DNSAP's placering i forholdet mellem den unge og den ældre generation var entydigt i sidstnævntes favør. Det nye var af det onde. Da svingpjatterne var slået an i Danmark stod DNSAP ikke tilbage for den konservative presse i sin fordømmelse.²⁸ »Hymne til det rene Pip! Sindsygt Arrangement samler 10.000 Unge i KB-Hallen. Her lades alt Haab ude«. ²⁹ Fornyetelser af ungdomsarbejdet blev der også taget hårdt på: »Spejderbevægelsen i Danmark har udartet sig til den rene Tarzanisme. Men dansk

*Ungdomsopdragelse maa bygge paa det nordiske Ridderideal.*³⁰

DNSAP var i løbet af 1930'erne blevet godt bekendt med, hvem der var hovedmodstanderne i kulturkampen: Det var overskuelige miljøer på begge sider. Derfor blev et led i DNSAP's kamp at »afsløre« de kulturarrangementer eller -frembringelser af enhver art, som kunne dække over kommunistiske, jødiske formål. Den nazistiske presse lærte sine modstandere at kende på navn, og var de en gang sat i bås, var bedømmelsen varigt en given sag. Var f.eks. en »salon-kommunist« som Per Knutzon involveret i et teaterstykke, var omtalen af stykket forudsigelig. De åbenlyst kommunistiske partimedlemmer spillede her en mindre rolle; var deres navne at finde i *Arbejderbladets* spalter, var det allerede tydeligt for offentligheden, hvem man havde for sig. DNSAP behøvede ikke gøre mere, den almindelige antikommunistiske indstilling klarede resten.

De farlige var de »skjulte« modstandere, der ikke offentligt vedkendte sig kommunismen, »salonkommunisterne« som Poul Henningsen og Per Knutzon. Den kreds var ikke ubetydelig, og de danske nazister måtte trækkes med den længe efter, at regeringen havde bragt kommunisternes legale muligheder for at komme til orde til ophør sommeren 1941.³¹ Det var givetvis på de danske nazisters foranledning, når besættelsesmagten i februar 1942 spurgte samlingsregeringen, hvorfor salonkommunister som Lulu Ziegler, Otto Gelsted, Poul Henningsen, Kjeld Abell, Harald Herdal, Harald Rue og Elias Bredsdorff ikke var arresteret.³² Navnene kan også være hentet i *Fædrelandet*.³³ Arresteret blev de pågældende ikke, men næsten alle måtte senere under den tyske besættelse indstille deres offentlige optræden i Danmark af vidt forskellige grunde.

Med en nazistisk optik var kultur-

kampens sværeste tilfælde der, hvor spørgsmålet for eller imod, en af vore eller kommunist/jøde, ikke entydigt kunne besvares. I 1930'erne var det folk som Kaj Munk og Arne Sørensen, der måtte ses nærmere an. I Munks tilfælde svingede DNSAP fra en positiv holdning i 30'ernes første halvdel til en negativ ved årtiets slutning, hvor Arne Sørensen blev anbragt blandt modstanderne. Besættelsestiden fremkaldte desuden nye og for DNSAP farlige personligheder på den kulturelle kampplads, som da Hal Koch kastede sig ud i agitationen for danske værdier på samlingsregeringens grundlag. Koch var ikke kendt for et partipolitisk virke, og var ikke til at feje af som kommunist; og som »systemets« mand talte han for værdier, som DNSAP ikke blot kunne afvise. I opgøret med ham kunne selv Kaj Munk bruges.³⁴ En anden national og kulturel vækkelse end DNSAP's egen var problematisk for partiet.

»Evig Kunst«. DNSAP's kunst- og kulturidealer

Indtil Frits Clausen i september 1939 fremsatte sine »principielle« betragtninger om dansk kunst, er vi henvist til de spredte bemærkninger i parti-pressen, når det gælder den kultur og de idealer, som partiet positivt stod for. Indkredsningen heraf fører for litteraturens vedkommende til hjemstavnsforfatterne Thorkild Gravlund, Thomas Olesen Løkken m. fl., digtere som Carl Ploug og Chr. Winther;³⁵ for musikken til komponister som Niels W. Gade og Carl Nielsen;³⁶ for arkitekturen til »gammel dansk byggeskik«: Bindingsværk! og bl.a arkitekt Martin Nyrops byggeri i »historisk stil«; for billedkunsten til 1800-tallets maleri, f. eks. Christen Købke, og med udeladelse af moderne maleri (med undtagelse af ægteparret Agnes og Harald Slott-

Møller, der til gengæld ikke var moderne); for skulpturens vedkommende til Bertel Thorvaldsen og H. W. Bissen. Med få markante undtagelser kunne kulturfrebringere fra 1900-tallet ikke finde nåde for de danske nazisters øjne. Carl Nielsen hører til blandt disse undtagelser, antagelig mest p.g.a. den musik han satte til danske sange og ikke for hans for tiden moderne symfoniske koncertmusik. Frits Clausen formulerede det således: »Carl Nielsen staar som et udtalt Udtryk for vor Tids længselsfulde Gennembrud og samtidigt for dens forvirrede Afarter«.

DNSAP var meget traditionalistisk i sin kunst- og kulturopfattelse, med en senere tids begreb kunne partiet også betegnes som rindalistisk. Det kommer meget tydeligt frem i forbindelsen med omtalen af Agnes og Harald Slott-Møller, de to af 1900-tallets malere, som DNSAP undtagelsesvis tog helhjertet til sig. De døde begge med kort tids mellemrum 1937, og der blev holdt en mindeudstilling med deres værker på Charlottenborg i 1938. De malede begge i en stil, der længe ikke havde været inde i tiden. Især Agnes Slott-Møller havde gjort det til sit speciale at perfektionere historiemaleriet.³⁷ Under overskriften »Evig Kunst« skrev *National-Socialistens* anmelder Ragnar Lodbrog den 12. februar 1938: »Det var en gribende Oplevelse (...) det var selve vor stolte Histories mest storladne Tider, som fremstod lyslevende for vort Øje«. »Denne Kunst er virkelig Kunst. Hvorfor? Fordi den umiddelbart forstaas, allerbedst maaske af den, som slet ikke er kunstforstandig, men blot elsker sit Folk og sit Land højere end alt andet paa Jorden. Saa-dan skal Kunst jo netop være; ikke blot skabt for en sammenspist Klike af »Kunstkendere«, men skabt for alt Folket. Med Kunsten som Middel kan vi lære af vor Fortid af andres Eksempel, løftes, højnes, forædles, og derigennem

vinde Kraft til at skabe en ærefuld Fremtid«.

Med andre ord havde partiet taget historiemaleriet helt og fuldt til sig, også selv om udøverne var samtidige. Ægteparrets kunst var imidlertid ikke »moderne«, idet den ikke fulgte tidens strømninger. Bortset fra kunstværkerne selv, havde ægteparret Slott-Møller også den kvalitet for DNSAP at være pariaer, isolerede i det danske kunstmiljø, hvilket læserne af bladet naturligvis ikke blev forholdt.

Det er vist meget få danske partiledere, der har brugt deres avis til at skrive en artikelserie i stil med Frits Clausens »Danmark. Drøm og Virkelighed« fra september 1939, lige efter verdenskrigens udbrud. Serien bestod af 6 kapitler om Teknik, Kunst, Tro, Odin, Thor og Njord.³⁸ Kapitlet om »Kunst« blev siden retningsgivende i partiarbejdet.³⁹ Heri slog han fast: »Enhver sand Kunst er national«. Det var det danske landskab og det danske hav, der bevægede Eckersberg, det var en dansk kvinde, der af Thorvaldsen blev bestemt til at bringe sin lille blomsterfakkel til dem, der blev deres natur tro, det var den danske landsoldat Bissen fremstillede og ikke blot en soldat. Evighedsværdien var kædet sammen med »vor sande Kultur«. Nutidens kunst fornægtede følelsen til fordel for det formalistiske og beregnende, den rejste skel mellem natur og kunst. Den nationale kunst, derimod, var »en Livsytring af et Folk, som ikke lader sig nøje med det at forstaa Jorden og Livet i den endelige Verden, men som søger at flyve ud over det aabne Hav op mod de Skyer, der belyses af Glansen fra det fjerne, som dets forstandsprægede Erkendelse ikke kan naa«. Frits Clausen så gennem den sande kunst en mytisk sammenknytning, både følelsesmæssigt og med blodets bånd, af en race gennem tiderne, ganske som symbolanvendelsen for ham rummede en mytisk sammenbin-

Fig. 4. H. W. Bissen: »Krigergraven«, fra 1853 på Trinitatis Kirkegård i Fredericia. »Bissen har med sin smukke Komposition og fine Realisme skabt et gribende Mindesmærke over de faldne Soldater fra 1848, det er med sin Inderlighed typisk Dansk« (DNSAP's Maanedts-Breve 6, 1941-42, s. 134). Det er så typisk dansk, at det har adskillige direkte paralleller i flere monumenter over faldne frihedskæmpere efter maj 1945, f.eks. monumentet på Kirkepladsen i Frederikshavn. Blot er personerne her i civil, men den typiske danske inderlighed er den samme (Foto: Fredericia Kommune).

dende kraft. Kun den rene race skabte sand kunst, mens raceblanding også på kunstrådet førte til dekadence og i sidste ende kulturopløsning.

Efter at være fremkommet med de principielle betragtninger overlod Frits Clausen kulturområdet til andre, bl.a. Viggo J. von Holstein-Rathlou, senere kunstkritikeren Baldur Nielsen-Edwin, tegneren og maleren Gudmund Hentze, bibliotekar Arne Hansen og maleren og kunstkritikeren Ole V. Borch. Det var på hver deres måde fagfolk, som spredte deres aktivitet til både *Fædrelandet* og partibladerne. Mens læserne af DNSAP's *Maanedts-Breve* glimtvis kunne få bibragt et lidt mere nuanceret syn på moderne kunst – f. eks. tillod Borch sig delvis at rehabilitere »den kloge Picasso«, som han

omtalte ham⁴⁰ – førte *Fædrelandet* og *National-Socialisten* den hårde linie videre, af og til med mindre heldigt resultat. F. eks. harcellerede *Fædrelandet* 4. august 1940 over det »dekadente« mindesmærke over de faldne soldater 9. april, der forinden var blevet afsløret på Vestre Kirkegård i København. Det var en skulptur af en nøgen, liggende mand. »Monumentet er et typisk Produkt af den aandelige og politiske Dekadence, der i Øjeblikket raader i Danmark – aabenbart inspireret af den pervers-jødiske Mentalitet, der gennem Freudianismen er trængt ind paa Kunstens Omraade herhjemme i de senere Aar. Et Mindesmærke, der ikke giver Udtryk for ædle Følelser. Uden Stolthed, uden Heroisme – uden Ære!« Avisen modstillede det Landsol-

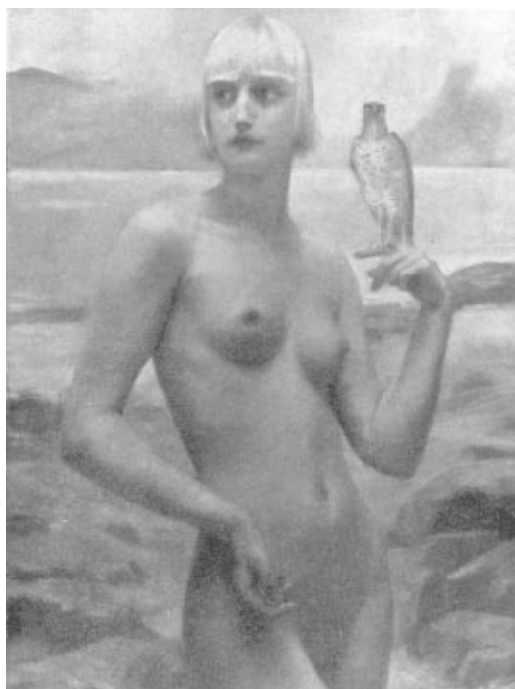

Fig. 5-6. DNSAP brugte at modstille sine kunstidealer med de toneangivende kunstnerkredses kunst-opfattelse, hvor det også blev underforstået, at »vi er udenfor, de er indenfor – se selv, kan det være rigtigt?« Eksempelvis modstilledes malerne Vilhelm Lundstrøm og Gudmund Hentze: »Gudmund Hentze har hele sit Liv kæmpet idealistisk mod den udartede Kunst«. I modsætning hertil havde Lundstrøm »mange Billeder paa det danske Kunstmuseum og som Medlem af Akademiraadet er han med til at afgøre, hvilke unge Kunstnere, der skal støttes med Medaljer og Legater« (DNSAP's Maanedes-Breve 6, 1941-42, s. 64f). Ovenfor ses Gudmund Hentzes »Høvdningens Datter« også kendt under titlen »Nøgen Pige med Falk« (opholdssted ukendt), som er malet i en stil, der var fremtrædende i Det Tredje Rige, og Vilhelm Lundstrøms »Siddende Model« fra 1937 (privateje). Billederne er gengivet efter henholdsvis DNSAP's Maanedes-Breve 7, 1942-43, s. 137 og Vilhelm Lundstrøm 100 år – 1893-1993, Charlottenborg 1993.

daten i Fredericia og Istedløven. Om statuen af Landsoldaten hedder det: »Kunstneren, Bissen, har formaaet at forme hele Folkets Følelse i Øjeblikket: Stolthed, Rejsning, Appel, Ære!« Også den stolte, om end hvilende Istedløve sås »som et Udtryk for Folkesjælen« og »for den Vilje, der ogsaa er Folkets – var Folkets i denne Stund«. Skribenten »Bjarke«, der her svang sig op i de højere æstetiske luftlag, gjorde i samme åndedrag Thorvaldsen, og ikke rettelig Bissen, til løvens skaber! Kritik og viden fulgtes ikke nødvendigvis ad.

I DNSAP's Maanedes-Breve fik læserne enkelte prøver på, hvad partiet anså for at være den nye tids kunst.

Agnes Slott-Møllers historiemaleri hørte som en selvfølgelighed med her, ligesom Aage Edwins buste af Frits Clausen, men derpå begyndte antallet af samtidige kunstneriske forbilleder at skrumpe stærkt ind. Gudmund Hentzes malerkunst blev modstillet Vilhelm Lundstrøms, naturligvis med parti for førstnævnte, og dermed var repertoire indtænkt for samtidig kunst og skulptur nær udtømt, bortset fra O. V. Borchs gengivelse af egne malerier og Ragnhild Borchs buster. I stedet blev der bragt længere anmeldelser af kunstudstillinger med gengivelse af udvalgte værker, som uden at være idealer for nazistisk kunst dog i de al-

lerfleste tilfælde var »forståelige« for folket, dvs. at man kunne se, hvad de forestillede. Blev der undtagelsesvis bragt en gengivelse af et maleri, hvor der var arbejdet med formen væk fra det realistiske, blev der omhyggeligt gjort opmærksom på, at sådan ser billedet ud i virkeligheden; der var ikke tale om en dårlig reproduktion. Den behandling gives således Niels Lergaards maleri »Dobbeltportræt«. ⁴¹

I betragtning af at Baldur Nielsen-Edwin i artiklen »Hvad er »social Kunst«?» fremkom med det synspunkt, at kunsten skulle ud blandt folket og at der ikke skulle fremelskes en særlig »museumskunst«, er det forbavsende lidt, de nazistiske kunstkritikere beskæftigede sig med andet end netop »museumskunsten«. Nielsen-Edwin mente ikke alene, at der under demokratiet var en særlig tendens til »at proppe Kunsten sammen i Musæerne«, men også at demokraterne havde udrenset den kunst fra museerne, som folket forstod og holdt af. »*Den moderne Kunst har aldrig interesseret dem (befolkningen, JTL), derimod er der ingen Tvivl om, at Folket har samme Syn paa Kunsten som National Socialismen, og de venter taalmodigt paa en Kunst, der kan begejstre dem. De folk, der kæmper for moderne Kunst, vil aldrig komme til at forstaa, at den jordbundne smudsige Kunsts Tid er forbi, og at der vil opstaa en Kunst, som hæver sig med Egenskaber, der har været forbudt og nedkæmpet mange Aar, nemlig Monumentalitet, Festlighed og ren Skønhedsglæde. Kunstværket maa indeholde en stor Ide eller Komposition, som er i Aand med Tidens Tanker og Rørelser, da vil Værket tale til Folket, og Folket vil fortsaa det*« (6, s. 119).

Det blev ved dette løfte. Programmerklæringen førte ikke til, at DNSAP på noget tidspunkt kunne fremvise begyndelsen til en sådan ny dansk kunst.

DNSAP's baggrund for at føre og organisere kulturkamp

Hvor NSDAP i januar 1933 kunne afslutte »kamptiden«, var DNSAP i vedvarende politisk kamp. 1930'erne igenem var Frits Clausen selv DNSAP's primus motor i kulturkampen. Det var ham, der skrev, eller han prøvede at opdyrke nye skribenter, da næsten alle prøvede og kendte penne sagde fra. ⁴² Kunstnere og kulturpersonligheder kunne partiet så godt som ikke mønstre, hvorfor de få, der var eller kom til, blev indbudt til at bruge deres evner i kulturkampen. Flemming Dahl, stadsarkivar i København undslog sig, mens bibliotekar Viggo J. von Holstein Rathlou i Århus som nævnt kom i gang ved årtiets slutning. Hans signerede artikler om nordiske oldtidssymboler var med til at gøre DNSAP's politiske ramme troværdig: Når hagekorset som gammelt nordisk symbol kunne bevises, var meget allerede vundet. ⁴³ Frits Clausen ønskede de løsrevne enkeltartikler i *National-Socialisten* afløst af et mere samlet fremstød. Da kulturkæmperne kun var for hånden i et fåtal, begyndte han et kulturelt uddannelsesprogram for partilederne og i en vis udstrækning tillige for partimedlemmerne.

DNSAP's *Maanedes-Breve* blev fra starten i 1935 rettet mod partiets ledere, og indeholdt derfor en hel del organisatoriske meddelelser og skolingsmateriale. Blandt dette sidste blev kunst- og kulturstoffet det bærende fra og med efteråret 1940. ⁴⁴ Skiftet i stofvægtningen er så pludselig og markant i månedsbrevene, at det kun kan hænge sammen med besættelsessituationen. Det blev nu mere end tidligere magtpåliggende for partiledelsen at markere sin danskhed, og ingen udenforstående skulle kunne bruge partiets interne skrift til noget andet formål. Hvad partiets ledergruppe via månedsbrevene fik at vide om dansk

kultur i de følgende år var ikke småting. Der var f. eks. en længere serie om *danske* plantenavne! Blot bidrog det ikke på nogen måde til en politikudvikling, ej heller til at skabe forståelse for og opbakning bag den førte politik. Kulturpropagandaen kom til at stå alene, og skulle i sig selv legitimere danskheden for DNSAP.

Blandt de selvstændige udgivelser på partiforlaget (fra efteråret 1936) tog kun få kulturkampen op, der iblandt nogle af Frits Clausens egne. Skribenter fattedes, og kulturkontakterne til danske foreninger m.m. var noget nær totalt fraværende. DNSAP's isolation på dette område var måske større før end efter den tyske besættelse. DNSAP opnåede ikke nær kontakt til Nordische Gesellschaft i Kiel og var heller ikke med ved de årligt tilbagevendende arrangementer, som netop havde nordisk kultur på dagsordenen. Store danske navne som komponisten Carl Nielsen fik der en international opførelse. DNSAP fik hverken gennem Nordische Gesellschaft eller andre kulturorganisationer positiv kontakt til Det Tredje Rige før 9. april 1940.⁴⁵

Året 1939 gav i flere henseender et løft for DNSAP's kulturkamp. Fra januar havde partiet eget dagblad, *Fædrelandet*, Frits Clausen lagde i starten stor energi i selv at bidrage dertil; og i april blev tre mand indvalgt i folketinget. Med knap 5.000 medlemmer og godt 31.000 vælgere fik kulturarbejdet et så bredt grundlag som aldrig før. Landsstævnet i Kolding i juni var den hidtil største partimanifestation og tjente blandt meget andet til at udvikle brugen af historiske og nationale symboler i et hidtil uset omfang. Stadig nye rekvisitter og ideer kom til. Den udprægede nationale symbolanvendelse måtte indtil videre træde i stedet for den nazistiske kulturproduktion, som gerne skulle bringes til at blomstre.

Væksten for dansk nazisme blev led-

saget af et stort tilbageslag for hovedmodstanderen på den kulturpolitiske slagplads. Foreningen »Frisindet Kulturkamp« kunne ikke videreføres efter august 1939. Den tysk-sovjetiske ikke-angrebspagt indebar, at DKP's ledelse ændrede holdning til en potentiel krigsfare. Derfor blev antinazismen officielt lagt på hylden til fordel for den opfattelse, at de imperialistiske magter England og Frankrig ville starte en krig. I forlængelse heraf måtte de mange kommunister i Frisindet Kulturkamp midlertidigt se sig om efter andre opgaver.⁴⁶ Det gav for en stund DNSAP mere spillerum for sin kulturpropaganda, men det er højst tvivlsomt, om det var andet end i teorien. De to fløje havde aldrig betragtet hinanden som ligeværdige modstandere. Frisindet Kulturkamp havde ignoreret DNSAP for længe, lagt vægten på alene at oplyse midtrevælgere. Som DNSAP skød frem, faldt »Frisindet Kulturkamp« væk, hvilket illustrerer, at fløjpolitikken på begge sider blev ført i stærk afhængighed af store udenlandske magter. DKP førte sin politik i nær tilknytning til Sovjetunionens, DNSAP forsøgte at føre sin som en omplantning af NSDAP's og Det Tredie Riges. Forskellene skulle vise sig mere afgørende, som andre faktorer kom til at spille ind.

Havde den tysk-russiske ikke-angrebspagt svækket den politiske venstrefløj i Danmark og lammet de tilbageblevne, samt givet DNSAP sit hidtil største forklaringsproblem,⁴⁷ så betød den finsk-sovjetiske vinterkrig en stimulering af antikommunismen, som ikke kunne være DNSAP ubelejlig. Den fik de første danske frivillige til at træde i fremmed krigstjeneste. DNSAP ønskede at drage maksimal politisk fordel af situationen. I december 1939 fremlagde partiet et forslag i Folketinget om afbrydelse af de diplomatiske forbindelser med Sovjetunionen.⁴⁸ Det blev naturligvis ikke vedtaget, men er

et udtryk for, at én politisk konjunktur var med den danske nazisme. I befolkningen var forslaget ikke bare forkert på det tidspunkt.

Den tyske besættelse af Danmark i april 1940 indebar en fuldstændig omvæltning af forudsætningerne for DNSAP's kulturkamp. Tilgangen af medlemmer og sympatisører tog meget kraftigt til. *Fædrelandet* fik flere abonnenter. Dette samt en betydelig tysk økonomisk støtte gav nye muligheder for kulturarbejdet. *Fædrelandet* og flere af de andre partiblade kunne betale professionelle skribenter, og endnu flere meldte sig selv som medarbejdere. Kunstkritikerne er allerede nævnt. Den professionelle journalist og redaktør Helge Bangsted satte sig i oktober 1940 i redaktørstolen på *Fædrelandet*, mangeårige erfarne forfattere og journalister som Harald Tandrup og Harald Bergstedt fandt vej som faste skribenter i avisens spalter. Det var af overbevisning, ikke for brodets skyld alene.

DNSAP's fremgang var ikke et resultat af partiets egen indsats. Den tyske lynkrig i Europa og Frankrigs fald sommeren 1940 gav en vis befolkningsdel en stor tro på, at nazismen var fremtiden, og dette fik både medløbere og folk, der længe havde sympatiseret med nazismen, til nu bevidst at vælge DNSAP. Blandt dem også flere forfattere, kunstnere og intellektuelle. Enten som direkte partimedlemmer eller som sympatisører, der ikke havde noget imod at blive sat i forbindelse med nazismen.

Blandt forfatterne var det: Erling Bache, Svend Bache, Thorkild Barfod (f. 1889), Harald Bergstedt (f. 1877), Svend Borberg (f. 1888), Olga Eggers (f. 1875), Poul G. Ernst (f. 1893), Svend Fleuron (f. 1874), Christen Hansen (f. 1893), Einar Howalt (f. 1887), Gudmundur Kamban (f. 1888), Thorvald Knudsen (f. 1895), Niels Meyn (f. 1891), Edvard Nielsen-Stevns

(f. 1880), Sara Nielsen-Stevns (f. 1891), Knud Nordentoft (f. 1895), Harry Nørup (f. 1904), Xenius Rostock (f. 1885), Valdemar Rørdam (f. 1872), Laurits Skov (f. 1900), Harald Tandrup (f. 1874), Minna Vestergaard (f. 1891).⁴⁹

Mens spredningen på køn ikke er videre bemærkelsesværdig, der var i det hele taget langt færre kvindelige forfattere, så falder den relativt høje alder i øjnene. Blandt forfatterne var det typisk mænd oppe i 50-års alderen i 1940, som i større eller mindre grad gjorde nazismens sag til deres.⁵⁰ Tog man en snes forfattere på kulturkampens venstrefløj, ville de også være mænd, men gennemsnitsalderen ville snarere ligge i midten af 30'erne.

Materialet til belysning af nazismens tiltrækning inden for andre kunstnerkredse er mere begrænset, givetvis bl.a. fordi der var ret få. Meget kendte dengang var balletægteparret Ørnberg og enkelte skuespillere som Gerda Madsen og Chr. Arhoff, men samlet viser materialet ingen større tilslutning. Det tør derfor være at tage forskud på en fremtidig vækst, når DNSAP i januar 1942 annoncerede dannelsen af fire kunstnerforbund i partiets regi:

National-Socialistisk Forfatterforbund
(leder: Thorkild Barfod)

National-Socialistisk Skuespillerforbund
(leder: Poul Witzansky)

National-Socialistisk Kunstnerforbund
(leder: Gudmund Hentze (f. 1875))

National-Socialistisk Musikerforbund
(leder: C. A. Vøttrup)⁵¹

Det var ikke udtryk for noget behov, men for en politik, en manifestation, området søgtes organiseret, som andre blev det på samme tid. Med forsinkelse kan man mene. Nærmere herom nedenfor.

Udvides synsfeltet til gruppen af akademikere, intellektuelle og journa-

lister synes tendensen at være, at gennemsnitsalderen ikke er helt så høj. Flertallet synes at være født i 1890'erne og lige efter 1900. Det var folk som journalisterne Aage Jørgensen (f. 1890) og Axel Høyer (f. 1894), landsretssagførerne Ejler Pontoppidan (f. 1894) og Knud Nordentoft (f. 1895), det gælder brødrene Bryld, juristerne Carl Popp-Madsen (f. 1900) og Chr. Junior (f. 1896), redaktør Helge Bangsted (f. 1898), stadsarkivar Flemming Dahl (f. 1896), zoologen Ingvald Lieberkind (f. 1897) m. fl. Den akademiske og kunstneriske ungdom under 40 år og endnu mere under 30 år synes kun i begrænset omfang tiltrukket af nazismen. DNSAP's studenterfraktion, oprettet 1941, kunne på sit højdepunkt ikke mønstre over 60 medlemmer af adskillige tusinde mulige. National Studenter Aktion, oprettet 1938, havde på sit højdepunkt over 300 medlemmer; organisationen var uafhængig af DNSAP, men sympatisk overfor nazismen og en nyordning af Europa. Der var her et potentiale for nazismen i Danmark, men direkte støtter i DNSAP's kulturkamp var de ikke.⁵²

Selv med forbehold for disse begrænsninger havde DNSAP's muligheder for at føre kulturkamp i 1940'erne en bredere basis, end den havde haft i 1930'erne. Der var langt flere potentielle bidragsydere til at føre kampen, en stærkt udvidet sympatisørgruppe og finansielle muligheder som aldrig før. Tillige var partiets kulturopfattelse i samklang med flertallet af befolkningens, og det var DNSAP frem for nogen, der i sit partiarbejde slog på de nationale strenge; modsat f. eks. DKP. DKP og en god del af dets aktive kulturforkæmpere var DNSAP tilmed sluppet af med i juni 1941; kommunisterne var interneret af dansk politi og anbragt i Horserød-lejren, og deres virksomhed blev i august helt forbudt af samlingsregeringen. *Arbejderbladet* var borte, og *Fædrelandet* var fri for

sin skarpeste modstander på den modsatte fløj – i det mindste i legal sammenhæng. Alligevel var det i kulturkampen, at DNSAP led sit største nederlag. Hvordan kunne det gå til?

Mod strømmen: DNSAP og besættelsestidens nationale vækkelse

»Indenfor det danske Folks nuværende politiske Organisationer er det kun de af Dr. Frits Clausen ledede Nationalsocialister, som med Energi og Ansvarsbevidsthed svømmer mod Strømmen, og som under Anerkendelse af det tyske Førerskab åbent går ind for Danmarks Indordning i det storgermanske Rum«.

Cecil von Renthe Fink 22.10.1940.⁵³

Havde DNSAP været politisk isoleret før den tyske besættelse, var der efter den tid tale om dyb nedkøling. Partiet vandt ganske vist frem i snævrere miljøer, men skabte sig samtidig en åben modvilje i endnu bredere befolkningsgrupper. Forholdt befolkningen sig end roligt og værdigt i den første besættelsessommer, voksede der på kort tid en stærk national bevidsthed frem, der gav sig udslag i forøget interesse for nationalsymbolerne, for dansk historie. Folk strømmede til museerne, forlagene fandt et nyt stort marked for historisk og national litteratur, og det var ikke alene pga. den begrænsede udenlandske kulturimport: Antallet af oversættelser steg også eksplosivt.⁵⁴ Der blev gået algang, sunget alsang og afholdt nationale kaffeborde, og først og sidst var alt dette ikke et partianliggende. DNSAP gjorde det med sin anvendelse af nationalsymbolerne til et partianliggende; det var en grund til at vende sig fra det parti, der lig besættelsesmagten havde hagekorset som symbol. Havde DNSAP før 9. april haft et forklaringsproblem mht. bru-

Fig. 7. Fritz Clausen taler ved DNSAP's møde i Forum den 17. november 1940 til minde om de faldne fra 9. april. Scenen er et overflødigshorn af symbolik: Hagekors pryder talerstolen, mens faklen til venstre leder tanken hen på det antikke Olympen. Det er dog det enorme Dannebrog og lurblæserne i baggrunden, som dominerer billedet. Efter mødet bragtes endnu et stærkt nationalt symbol i spil, da der blev nedlagt krans ved foden af Den lille Hornblæser (Foto: Det kongelige Bibliotek).

gen af hagekorset og andre NSDAP-efterligninger, så blev hertil efter 9. april føjet problemet med at forklare, at partiet tog det fælles nationale gods som lur, gravhøje, Dannebrog m.m. til sig i partiets helt eget propaganda-felttog, hvor selve besættelsessituationen var et fælles nationalt anliggende.

Stormen mod regeringen efteråret 1940 blev ført med Dannebrog i top. Havde DNSAP forventet på den måde på en gang at kunne lukrere på den nationale vækkelse og midlertidigt gemme hagekorsene ubemærket af vejen, viste mindeappellen ved Den lille Hornblæser 17. november 1940 i København, at det ikke var tilfældet. Det var ikke kun en tilfældig pøbel, der var mødt op for at klapse nazisterne af. Der blev givet udtryk for en holdning, som også for en tid lang afholdt DNSAP

fra at forsøge sig med møder på åben gade, hvor tilskuerne ikke kunne kontrolleres (der var som bekendt mødeforbud fra 11. april 1940). Skuffelsen over den udeblevne magtovertagelse eller snarere magtoverdragelse, for det var kun besættelsesmagten, der kunne have sat DNSAP ved landets ror, blev givetvis parret med dyb frustration over, at partiets helt igennem nationalt anlagte kampagne blev mødt med så fuldstændig en afvisning fra det store flertal.⁵⁵ Modviljen afspejledes i hele den øvrige presse.⁵⁶ Strategien var så fejlvalgt, at man fristes til at tro, at partiledelsen og ikke mindst Frits Clausen selv har troet på dens gunstige effekt. Ville den ikke føre til regeringsmagten, ville den i det mindste skabe langt større folkelig opbakning. Der var sat alle sejl til på

præmisser, som mest minder om genforeningsagitationen 1920. Der var med andre ord ikke noget videre politisk indhold i propagandaen mod regeringen. Der skulle nye folk på broen, det vil sige, at regeringen skulle gå af, og de nye folk komme fra DNSAP. Som i 1920, da agitationen drejede sig om at stemme for tilslutning til Danmark eller til Tyskland. Enten-eller. Frits Clausen lod samme agitationsmåde prøve i en politisk situation, der i øvrigt var en helt anden og kompleks på en helt tredje måde.

Regeringsstormen var en fiasko ikke kun i forhold til befolkningen, men også i forhold til den tyske besættelsesmagt. Trods partiets forsikringer om øget tilslutning, hvad der ikke var forkert, så var tilslutningen disproportional med den stigende folkelige opinion mod den danske nazisme. Det var ikke til at skjule, heller ikke sidenhen⁵⁷, og »systempressen« gjorde sit til at gøre opmærksom herpå. Endelig kunne selve propagandafelttoget mod regeringen næppe imponere besættelsesmagten, da den forud havde bevilget de penge, der skulle til for at gennemføre den. DNSAP havde fået lov at afprøve mulighederne og ikke mere. Det var besættelsesmagtens muligheder naturligvis – og det for at øve pres på den siddende regering. DNSAP var og forblev fra 9. april 1940 til foråret 1943 en brik i tysk besættelsespolitik. Det gav DNSAP visse pekuniære og andre fordele, men det gav også ulemper, ikke mindst når det drejede sig om kulturkampen. Hvor partiet fik lov til alene at overtage hvervningen til tysk krigstjeneste i juni 1941, lod besættelsesmagten ikke DNSAP være alene om at føre kulturkamp. Her spillede forskellige tyske instanser med og mod hinanden, og for eller imod DNSAP, der kom til at se sig slået også i det spil.

Fra sommeren 1940 begyndte besættelsesmagten sin egen kulturpropa-

ganda i Danmark. Det kan tages som en symbolsk indledning til den, at en udstilling med maleren Harald Engmanns billeder i Bo's lokaler på Amagertorv med titlen »Sorte Faner« blev lukket på tysk forlangende allerede den 9. april.⁵⁸ Siden fulgte via Udenrigsministeriet bl.a. lister over de bøger, som folkebibliotekerne ikke længere måtte stille til rådighed for lånerne. Selvcensur og forcensur kom også til at spille ind på kulturområdet. Kulturpropagandaen var i sit udspring ledsaget af sin modsætning, kulturforbudet.

Den tyske kulturpropaganda blev organiseret for det første gennem Nordische Gesellschaft, der organiserede diverse udstillinger, koncerter og andre kulturarrangementer. Det tyske Handelskammer optrådte i samme rolle. Værnemagten spillede i det første år også oftere ud med parader og militærmusik. Dertil gennem tyske film og tyske ugerevyer.⁵⁹ Problemet med disse aktiviteter var, at besættelsesmagten stod som eneeksponent af dem. De blev på den måde ikke sammenflettet med samarbejdspolitikken. Også det var der en løsning på.

Det danske Udenrigsministerium pressede til formålet på for oprettelsen af en Dansk-Tysk Forening til varetagelse af det kulturelle samarbejde. Det skete gennem et mildt pres på en række embedsmænd og politikere for at støtte foretagendet. Foreningen blev stiftet 24. juli 1940 med generaldirektør for DSB P. Knutzen som formand. Foreningen indledte samarbejde med Nordische Gesellschaft, men det blev Nordische Verbindungsstelle, Berlin, som ret hurtigt tog over efter en indbyrdes magtkamp.⁶⁰ Nordische Gesellschaft var som en instans i Alfred Rosenbergs regi udsat for Auswärtiges Amts forsøg på at udspille dets rolle, og der var dyb uenighed om konceptet for arbejdet i udlandet.⁶¹ I Danmark lykkedes det stort set for Auswärtiges

Amt, hvorved DNSAP mistede sin potentielt nærmeste samarbejdspartner, samtidig med at besættelsesmagten både lavede sine egne kulturfremstød og indgik i kulturelt samarbejde med den samlingsregering, som DNSAP så det som sit hovedmål at få afsat. Modsat fik DNSAP ikke adgang til Dansk-Tysk Forening, hvilket i sig selv var et formål for det danske udenrigsministerium. På kulturområdet formåede samlingsregeringen at holde DNSAP ude ved selv at etablere et tættere samarbejde med besættelsesmagten om kulturudveksling i de første besættelsesår.

DNSAP blev ikke lukket ind i disse cirkler, og havde i de første besættelsesår tillige meget vanskeligt ved at få sine budskaber ud gennem massemedierne. Den øvrige presse gengav naturligvis ikke partiets propaganda på dets egne præmisser, og adgang til radioen fik det kun i meget begrænset omfang til 1943, hvor det ville have været af størst betydning. Nazister fik som enkeltpersoner først adgang i større omfang efter tysk pres i tiden derefter.⁶² Da var det for DNSAP som parti uden betydning. Isolationen indebar, at partiets kulturpropaganda så godt som udelukkende nåede de allerede overbeviste, og isolationen blev stadig større som krigen skred frem. De mange lokale partiblade nåede kun de kredse, som også kunne nås gennem *Fædrelandet*, og det var kun de mest aktive i rækkerne, der mødte op til de lukkede kulturarrangementer. Den intimidering af og indtrængen i eksisterende kultursammenslutninger, som NSDAP med så stort held havde gennemført i Tyskland op til og efter magtovertagelsen, var ikke mulig for DNSAP. Det skyldtes ikke DNSAP's uduelighed, men en helt anderledes politisk situation.

Denne situation må efterhånden have stået partiledelsen klart i slutningen af 1942. Når Frits Clausen

med udsigten til et folketingsvalg i foråret 1943 regnede med at kunne få mindst 50.000 stemmer, var det udtryk for en vis realisme.⁶³ Partiet havde trods alt omkring 20.000 medlemmer på det tidspunkt. Derimod kunne opslutningen og partiets gennemslagskraft ikke læses ud af tryksagernes udbredelse og dermed af budskabets egen kraft. Den massive tyske økonomiske støtte gav mulighed for en kulturpropaganda »fra oven«, hvis indflydelse ikke kunne måles ud fra, om læserne fandt den værd at betale den reelle pris for. Den massive støtte spillede ham ikke kun i lommen på tyskerne, men spillede ham også midlet af hændelse til at afklare den reelle opslutning bag et selvstændigt og uafhængigt DNSAP.

Valget den 23. marts 1943 blev en meget stor fiasko for DNSAP. De foregående tre års propaganda- og kulturarbejde havde været stort set forgæves. Med nok så mange ekstra pengemidler kunne isolationen ikke brydes. Frits Clausens stedfortræder Theofilus Larsen konkluderede straks efter valget, at man med de godt 43.000 stemmer ikke havde fundet tilslutning fra andre end kernetilhængerne.⁶⁴ Der var et misforhold mellem det relativt store antal medlemmer og det lave stemmetal. En dansk nazisme var ikke til at afsætte i et Danmark besat af tysk nazisme. Det hører med til gåderne, at en dansksindet sønderjyde som Frits Clausen har kunnet foregøgle sig selv, at han kunne adskille en dansk nazisme fra den tyske nazisme i den situation, og at nok så overdreven brug af nationalsymbolerne kunne opveje selve besættelsessituationen. DNSAP's »forklaring« på den tyske besættelse af Danmark som »systemets skyld« blev ikke købt af befolkningsflertallet i 1940 og endnu mindre i 1943; dens tilhængere var blot i 1943 næsten fuldstændigt organiseret i DNSAP. Det var udtryk for en

slags succes for partiet. På lige det punkt var den opgave, som den tyske gesandt Renthe-Fink havde set som DNSAP's i maj 1940 – at samle »*alle de elementer, der tilstræber en Fornyelse og ser Danmarks Fremtid på Tysklands Side*« – lykkedes, men nogen stærk Bevægelse havde det ikke medført.⁶⁵

Efter valget reagerede partiledelsen meget voldsomt. De talrige lokalblade blev næsten uden undtagelse nedlagt, og i forlængelse heraf måtte Trinitatstrykkeriet træde i likvidation.⁶⁶ Frits Clausen frasagde sig to dage efter valget den tyske økonomiske støtte, og forbindelse til avisen Fædrelandet blev skåret over. Den havde været tyskejet siden 1941, men maj 1943 var det officielt, at avisen ikke længere var partiorgan for DNSAP.⁶⁷ Medlemstilgangen til DNSAP blev stoppet pr. 1. april, og hvervningen til tysk krigstjeneste blev indstillet. Frits Clausens offentlige optræden skrumpede kraftigt ind.⁶⁸

Hver for sig kunne disse tiltag være af mindre betydning (ophøret af hvervningen undtaget), men sammenlagt var de en demonstration af, hvor sent det gik op for partiledelsen, at løbet på de hidtidige præmisser for længst var kørt. Først i lyset af valgresultatet tog man endelig konsekvensen, og det kan se ud som om, at valget i sig selv var årsag hertil. Det er næppe tilfældet. Fra efteråret 1942 vidste Frits Clausen, at han ikke skulle regne med at komme til at overtage regeringsmagten. Det havde den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Best gjort ham klart efter sin ankomst til København i november.⁶⁹ Alene det, at besættelsesmagten i januar 1943 tillod afholdelsen af valg var skriften på væggen for DNSAP, selv om Frits Clausen overfor Best gav udtryk for, at han opfattede valget som ønskværdigt.⁷⁰ Valgresultatet blev blot den sidste offentlige demonstration af fiaskoen for den danske nazisme.

Da den danske regering gik af 29. august 1943, var Frits Clausen og DNSAP ikke på tale som regeringsemne, og partiet stod heller ikke længere parat til at overtage regeringsmagten. I den nazistiske presse, der var tilbage, fortsatte dog kulturkampen til det sidste. Snart stod Gyldendal, snart Det Kongelige Teater eller Statens Bibliotekstilsyn for skud. Den hårde kerne holdt fast i en antimodernistisk kulturkamp kombineret med truslen om, hvad der var på vej fra kommunismen i øst – og der var læsere dertil til det sidste.

Konklusion

»*Danskernes nationale Følelser (...) er siden Besættelsen rettet imod Besættelsesmagten og dermed også imod de danske Nationalsocialister, der betragtes som dennes Hjælpere*«.

Werner Best til Heinrich Himmler
5.5.1943.⁷¹

DNSAP's kulturpropaganda havde såvel før som under den tyske besættelse meget trange kår. Før besættelsen, fordi partiets standpunkter omkring kulturen blev delt af mange, der også i forvejen fik dem repræsenteret i deres daglige avis og ugebladene; og under den tyske besættelse, fordi nazismens identifikation med besættelsesmagten gav en dansk nazisme meget begrænset spillerum trods brug af stærke nationale virkemidler, hvilket førte videre ud i isolation i en periode, hvor landet ellers optændtes af national begejstring og mobilisering, som det ikke var set siden genforeningsagitationen 1919-20. Hagekorset blev ikke accepteret som et nordisk *politisk* symbol. Frits Clausen, som mente at have forstand på nationalitetskamp, og hvad det ville sige at være dansk, kom ud i sit største politiske nederlag – vurderet ud fra hans egne

forudsætninger – da han søgte at kombinere national vækkelse i en besættelsessituation med fælles politisk grundlag med den samme besættelsesmagt. Det projekt ville være dømt til at mislykkes for selv større politiske begavelser. Frits Clausens stærke og blinde tro på nationalsymbolernes kraft og den historisk-nationalt orienterede kulturpropagandas virkning førte ham ind i en total blindgyde: Befolkningen kunne i høj grad mobiliseres omkring en national kulturpropaganda, men den var ikke blind for den politiske kontekst. Da befolkningen ikke kunne vindes på et nazistisk politisk grundlag, var der kun besættelsesmagts vilje at henholde sig til. Da den vilje heller ikke var til at lide på, gav DNSAP op.

Noter

1. Hvad med kulturen? 1933, optrykt i Poul Henningsen: Kulturkritik 2, 1973, s. 37.
2. Carl Erik Bay: Socialdemokratiets stilling i den ideologiske debat i mellemkrigstiden. 1973, s. 98ff., 150ff.
3. Blandt de sidste var Julius Bomholt, se John Chr. Jørgensen: Forfatteren Julius Bomholt. Ole Hyltoft (red.): Den poetiske politiker Julius Bomholt. 2000, s. 46.
4. Jfr. Morthen Thing: Kommunismens kultur 1, 1993, s. 72-74.
5. Jfr. hertil Hans Hertel om »Venstrefløjen og ghetto-effekten« i Det belejrede og det besatte åndsliv, Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.): Fra mellemkrigstid til efterkrigstid. 1998, s. 42ff.
6. National-Socialisten 3.1.1932: Thorkild Gravlund: Hjemstavn og Statsstyre, sst. 25.2.1934: Valdemar Rørdam: Næste Led frem.
7. Elias Bredsdorff: Revolutionær humanisme. 1982, s. 144, Thing 1, 1993 (note 4) s. 481, 483.
8. Dannet 27.2.1936. Om denne Leif Leer Sørensen: Edvard Heiberg og dansk funktionalisme. En arkitekt og hans samtid. 2000, s. 160f.
9. Angrebet gentog Frits Clausen i Fædrelandet 9.9.1939 og optrykt i DNSAP's Maanedsbreve 6, 1941, s. 61.
10. I K.U.s Kampblad 1935 overgik Poul Meyer Frits Clausen mht. kritikken af »Frisindet Kulturkamp«. Jfr. Børge Houmann: Martin Andersen Nexø og hans samtid 1933-1954. 1988, s. 125ff.
11. Gerhard Paul: »Flensburg meldet: ...!« Flensburg und das deutsch-dänische Grenzgebiet im Spiegel der Berichterstattung der Geheimen Staatspolizei und des Sicherheitsdienstes (SD) des Reichsführers-SS (1933-1945). Flensburg 1997, s. 294. Redaktionens oversættelse.
12. Man kan måske tro, at jeg har ladet mig »forføre« af DNSAP's propaganda og Frits Clausens egne forklaringer (Landsarkivet for Sjælland, Københavns Politi, Frits Clausensagen 1945-47, Personlige Oplysninger m.v. Pk 1, Frits Clausen: Kort Levnedsskrivelse, 1947, Frits Clausen: Træk om Oprettelsen og Udviklingen af DNSAP, 1947). Det er dog ikke tilfældet. Der er godt belæg for det i det – sparsomme –, men entydige samtidige materiale, hvor ingen endnu havde tænkt på DNSAP. Endvidere Frits Clausen i brev til E. Finnemann Bruun 26.5.1931 (Bruuns privatark, privateje).
13. John T. Lauridsen: »Nu gjalder Luren«. Fortiden i DNSAP's tjeneste. Fund og Forskning 32, 1993.
14. Peter Reichel: Bildende Kunst und Architektur. Wolfgang Benz/Hermann Graml/Hermann Weiss (Hg.): Enzyklopädie des Nationalsozialismus. München 1997, s. 155.
15. Henningsen 1933 (note 1) s. 53. Jfr. Paul Hammerich: Lysmageren. En krønike om Poul Henningsen. 1986, s. 264.
16. Hammerich 1986 (note 15) s. 263.
17. Fædrelandet 12.6.1941.
18. »Perverteret Kunst« var overskriften i National-Socialisten 25.6.1942.
19. Fædrelandet 12.6.1941.
20. Harald Engberg: Brecht på Fyn 1, 1966, s. 92 og 2, s. 27, 43, Hans Chr. Nørregaard: Bertolt Brecht og Danmark. Steffen Steffensen (udg.): På flugt fra nazismen. 1986, s. 337-347 (tyisk udg. 1993, s. 405-415).
21. Engberg 2, 1966 (note 19) passim.
22. Jfr. Engberg 2, 1966 (note 19) s. 68f.
23. Hammerich 1986 (note 15) s. 272-274.
24. Feks. National-Socialisten 4.8.1934 og Fædrelandet 24.11.1939.
25. Poul Henningsens arkiv (Håndskriftafdelingen, Det Kongelige Bibliotek) og Hammerich 1986 (note 15) s. 262-266.
26. National-Socialisten 25.2.1944, Erik Kjersgaard: Besættelsen 1940-45. Lysene slukkes. 1980, s. 111-157 og samme: Besættelsen 1940-45. Freden forberedes. 1981, s. 215-229.
27. Kjersgaard 1980 (note 25) s. 240-249, Niels Jørgen Dinnesen/Edvin Kau: Filmen i Danmark. 1983, s. 176-184.
28. Kjersgaard 1980 (note 25) s. 271-276.

29. National-Socialisten 14.1.1944. Kjersgaard 1980 (note 25), s. 271-276.
30. National-Socialisten 4.2.1944. Dette opsigtsvækkende standpunkt blev desværre ikke uddybet.
31. Troels Fink blev okt. 1941 udråbt som »Jødisk Salon-Kommunist« i forbindelse med besættelse af et professorat i historie ved Århus Universitet (National-Socialisten 16. og 23.10.1941).
32. P. Munch: Optegnelser fra og om besættelsestiden 1, 1957, s. 283.
33. National-Socialisten 17.5.1942 skrev om en aften hos »Fru Lulu og hendes jødisk-kommunistiske Publikum«.
34. National-Socialisten 30.7.1943: »Hal Koch faar læst og paaskrevet«.
35. Carl Ploug blev sunget ved landsstævnet i Kolding 1939 og Winther positivt omtalt i Fædrelandet 9.9.1939. Ole Ravn: Dansk nationalsocialistisk litteratur 1930-45. 1979, s. 257-262 og samme: Dansk fascistisk litteratur 1930-45. Karl Jacobsen/Ole Ravn: Den forskønnede virkelighed. Fascistisk æstetik og dansk fascistisk litteratur 1930-45. 1982, s. 57-59 gengiver navnene på de danske digtere, der blev benyttet i seks nazistiske sangbøger.
36. Fædrelandet 9.9. og 15.11.1939.
37. Prøver på deres kunst er bl.a. gengivet i Agnes Slott Møller: Folkevisebilleder. 1923, Henry Hellssen: Danske Malere fortæller Fædrelandshistorie. 1953, s. 9f., 12-15, 17f., 88 og Lise Svanholm: Agnes og Marie. Breve mellem Agnes Slott-Møller og Marie Krøyer 1885-1937. 1991, s. 93, mellem s. 160-161. Jfr. i øvrigt artiklerne om ægteparret med en vis kunstnerisk rehabilitering af især Agnes Slott-Møller i Sys Hartmann (red.): Weilbach Dansk Kunsterleksikon, 7, 1998, s. 484-87.
38. Fædrelandet 8., 9., 10. og 12., 13. og 14.9.1939.
39. Genudgivet i DNSAP's Maanedsbreve 6, 1941-42, s. 60-62 og bl.a. benyttet som autoritet af Baldur Edwin-Nielsen i artiklen »Den nationle Kunst«, sst. s. 133 og af H. C. Bryld i »Dansk National-Socialisme og dansk Kultur«, Fædrelandet 19.1.1941.
40. DNSAP's Maanedsbreve 7, 1942-43, s. 146.
41. DNSAP's Maanedsbreve 6, s. 64f, 119; og 7, s. 123, 140-143, 352.
42. National-Socialisten vidner frem for noget om disse bestræbelser, fra 1934 suppleret med landsstævnerne og Jul i Norden.
43. Jul i Norden 1938, s. 12, Fædrelandet 5.8.1939.
44. Det var før, partiledelsen april 1941 besluttede at overføre de organisatoriske meddelelser til en selvstændig publikation (DNSAP's Leder Meddelelser). Jfr. Ravn 1979 (note 32) s. 43, der dog ikke drager nogen konklusion på baggrund af iagttagelsen før 1982, s. 34.
45. Nordische Gesellschaft var fra 1934 en organisation under Aussenpolitisches Amt der NSDAP, ledet af Alfred Rosenberg. Arrangementsliste aftrykt hos Niels Alkil (udg.): Besættelsestidens Fakta 1, 1945, s. 663ff. Se også selskabets tidsskrifter Der Norden og Informationsblatt.
46. Thing 1, 1993 (note 4), s. 491.
47. DNSAP var meget ømskindet allerede i tiden efter indgåelsen af den dansk-tyske ikke-angrebspagt og værre blev det efter den tysk-russiske. Børge Rosenbaums satire over den danske-tyske pagt i Cirkusrevyen, førte til trusler mod ham i nazipressen (Gunhild Gansing: Om Victor Borge. 1956, s. 27).
48. Fremsat i Folketinget 5.12. Fædrelandet 8.12.1939.
49. Samlet på grundlag af bl.a. Fædrelandet 5.11.1941, Hans Kirk: De litterære Nazister, Land og Folk 15.5.1945, Albert Olsen: Rosenbergs danske Kulturapostle. Tidens Tegn 31, 1945, s. 1, 20, Vilhelm Bergstrøm: Nazi-anløbne Journalister. Journalisten 15.4.1948, s. 7-9, Henning Fenger: Nazistisk Propaganda og aandelig Infiltration. Vilh. la Cour (red.): Danmark under Besættelsen. 2, 1947, s. 367-392, Ravn 1979, passim, Ravn 1982, Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen. 1984, s. 396-406, 597-602, Hertel 1998 (note 5) s. 67-73.
50. Ved Fædrelandets »Digteraften« 4.11.1941 deltog Thorkild Barfod, Svend Fleuron, Ejnar Howalt, Knud Nordentoft, Laurits Skov og Harald Tandrup (Fædrelandet 5.11.1941).
51. Fædrelandet 15. og 17.1.1942, jfr. Alkil 1, 1945 (note 41) s. 479.
52. Foreningen udgav tidsskriftet Akademisk Aktion blandt hvis forfattere var Chr. Junior, C. Popp-Madsen, Mogens B. Mackeprang, Th. Knudsen, E. Gunder-Hansen, Harald Tandrup, F. M. Knuth, Christen Hansen, Knud Nordentoft og Inger Agnete Pedersen.
53. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, Ser. D, 11, Stuttgart 1964, s. 312. Min fremhævelse, JTL. Redaktionens oversættelse.
54. Hertel 1998 (note 5) s. 53-63.
55. De interne brydninger i den anledning var så voldsomme, at besættelsesmagten også fik indtryk af dem på første hånd.
56. Jfr. L. Bindsløv Frederiksen: Pressen under besættelsen. 1960, passim.
57. Der indløb jævnligt indberetninger til Auswärtiges Amt om DNSAP's manglende tilslutning og befolkningens afvisning af partiet, se f. eks. gesandt von Grundherr 4.11.1941, Renthe-Fink 8.10.1942 (Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, Ser. D, 13, Stuttgart 1970, s. 605 og Ser. E, 4, Stuttgart 1975, s. 48).
58. Harald Engman: Billeder fra Besættelsestiden. 1945, s. 2.

59. Niels-Henrik Nordlien: Træk af den tyske propaganda- og kulturpolitik i Danmark, 1940-1943. Utrykt speciale, Københavns Universitet 1998, passim.
60. O. M. Olesen: Den dansk-tyske Forening. la Cour (red.), 1947, s. 393-408, Nordlien 1998 (note 54) s. 52-66.
61. Reinhard Bollmus: Das Amt Rosenberg und seine Gegner. Stuttgart 1970, passim, Hans-Dietrich Looch: Nordeuropa zwischen Aus-senpolitik und »grossgermanischer« Innen-politik. Manfred Funke (Hg.): Hitler und die Mächte. Düsseldorf 1976, s. 691-694, Seppo Kuusisto: Alfred Rosenberg in der nationalsocialistischen Aussenpolitik 1933-39. Helsinki 1984, s. 195-231, 367-390, jfr. Nordlien 1998 (note 54) s. 54f.
62. Ernst Christiansen/Peder Nørgaard: Hvad skete med Radioen under Krigen. 1945, s. 90ff., 112ff., 191ff., J. Boisen Schmidt: F. E. Jensen og Danmarks Radio under besættelsen. 1965, s. 63f., 142f., 233ff., passim, Nordlien 1998 (note 54) s. 26-32.
63. Best til AA 13.2.1943, Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, Ser. E, 4, Stuttgart 1975, s. 219f. Når Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister. 1970, s. 381 mener, at Frits Clausen efter valget efterrationaliserede en skepsis med hensyn til DNSAP's valgresultat, holder det ikke ganske stik.
64. DNSAP's Leder Meddelelser 3:1, april 1943, s. 8.
65. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, Ser. D, 9, Stuttgart 1962, s. 261. Redaktionens oversættelse.
66. John T. Lauridsen: DNSAP på tryk. Fund og Forskning 1998, s. 236.
67. Henning Poulsen: »Fædrelandet« – Tysk understøttelse af danske dagblade 1939-45. Historie, Ny Rk. VII, 2, 1966, s. 232-272.
68. Poulsen 1970 (note 58) s. 380, Lauridsen 1998 (note 61) s. 246, 269.
69. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, Ser. E, 4, Stuttgart 1975, s. 220f. (Opt. af Schmidt 4.11.1942), ibid. 5, Stuttgart 1978, s. 220 (Best til AA 13.2.1943), Ulrich Herbert: Best. Biographische Studien über Radikalismus und Vernunft 1903-1989. 1996, s. 334.
70. Best til AA 26.1.1943, Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, Ser. E, 5, Stuttgart 1978, s. 140. Jfr. dog modsat Poulsen 1970 (note 58) s. 381.
71. Rigsarkivet, Danica fotografering, spole 207 (National Archives, Washington). Udhævelse i original. Redaktionens oversættelse.

Når kilder kildrer. Til debatten om kildernes magi og anden retorisk »hokus pokus«¹

Jørgen Vogelius

Fortid og Nutid marts 2002, s. 51-60

Debatindlægget tager udgangspunkt i en kritisk kommentar til Mads Mordhorsts artikel »Kildernes magi« fra *Fortid og Nutids* juninummer 2001. Indlægget efterlyser, præsenterer og diskuterer mulighederne for en klarere fænomenologisk indfaldsvinkel til beskrivelse, klassifikation og vurdering af relikviers symbolværdi.

Jørgen Vogelius f. 1946, lektor i historie ved Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter, hvor han forsker og underviser i tværfaglig humaniora. Om den teoretiske problematik har han tidligere skrevet artiklerne *Den historiske dimension og naturvidenskaberne*, Humanistisk Årbog, 4, 1991, og *Viljen til autenticitet*, Bud på Historien, 1998. Han forsker pt. i forholdet mellem fiktion og historie i Danmark i første halvdel af det 19. årh.

»Om hundrede år er alting glemt«, siger et gammelt mundheld. Og det er jo i vid udstrækning rigtigt, fx når det gælder udgangspunkterne for moralsk bedømmelse af historiske personers handlinger. Hvad så om tusind år? Ja, så er vor tids vægtning af historien om fx Berlin-muren formentlig også både fortrængt og glemt. Og ganges disse år igen med ti, er selv monumenter som Akropolis i Athen sikkert også smuldret hen som brokker og støv. Interessen i at stille spørgsmål til varigheden og intensiteten af betydninger kendetegner os vesterlændinge. I den moderne æra har vores fascination af tiden som et forløb – hvori det forgangne hele tiden trues med at forgå – skabt grobunden for humaniorafaglighederne. De er vokset frem som moderne verdslige discipliner, der beskæftiger sig med vidensdannelsen om betydninger. Men i en tid, hvor det moderne er blevet gammeldags, det nye kaldes postmoderne og modernitetens agnostiske vesterlandske videnskabssyn

udfordres over en bred front, både ude- og indefra, tages det igen op til revision.

»Viden om« er i én betydning noget man i fysisk og i overført forstand selv kan komme – men det angiver i en anden betydning også noget, man kan tilægge sig. Ordspil af denne art er tidstypiske. Det nævnte har fx været brugt som titel på et magasinprogram om naturvidenskab i Danmarks Radio. Men det er også blevet en ramrende allegori på det, der aktuelt foregår i de humanistiske videnskabsmiljøer. Her siver følgerne af globalisering også ind. Den smitter af som nye orienteringer og sprogbrug. Når denne sprogbrugs betydning for humanvidenskaberne skal beskrives i dag, sker det også på nye måder. Der tages ikke som før fortrinsvis udgangspunkt i metaforer hentet fra natur- og samfundsvidenskaberne. Der tages derimod med stor forkærlighed udgangspunkt i tekst- og kommunikationsvidenskaben. Og inden for denne er det

helt aktuelt især i litteraturvidenskabens diskussioner om, hvordan de forskellige billeddannende fantasier, der animerer analyserne, dannes. Det er derfor både meget velkomment og spændende at se, hvordan reaktionerne på dette nye afsæt i tekst- og kommunikationsvidenskaben forplanter sig i de traditionelle fagmiljøer. Men det kræver – i ordspillet navn – både overblik og indsigt i humanioras gamle verdslige discipliner, ikke at lade sig forvirre. Selv om begge betydninger af »viden om« i globaliseringens tidsalder betinger hinanden, er de jo stadigvæk ikke udtryk for det samme.

Hvordan en bestemt sprogbrug kan tilskrive ting en bestemt symbolværdi, og hvordan udlægning af ting igen kan skabe særlig sprogbrug, er en velkendt og vigtig iagttagelse.² Det er nemlig i denne kæde af betydningsforskydning, at forestillingen om en levende tradition skabes. Som udgangspunkt for analyse af den kan man vælge enten at tage afsæt i ordene eller i tingene. Men dette valg vinkler samtidig den videnshistorie, der kommer ud af det med konsekvens for andres aflæsning og oplevelse af den. Mads Mordhorst kaster sig frygtløst ud i en diskussion af denne problematik i sin artikel om Kildernes magi i *Fortid og Nutids* juni-nummer 2001. Den handler om relikvier.

Metafysik eller intuition

Kilder bør altid vedkendes en potentiel evne til at kunne befordre metafysiske oplevelser om deres tidligere værensformer – enten i kraft af deres håndgribelige materialitet eller i kraft af deres inkarnering af spor af mere uhåndgribelig karakter. Ellers var betegnelsen kilder om dem jo også helt absurd. Det uhåndgribelige er imidlertid ofte noget ganske konkret. Det kan optræde i rollen som »ting om fortalt-

hed« (et levn) eller i rollen som »fortalthed om ting« (en beretning). Begge aspekter er altid i større eller mindre omfang repræsenteret igennem kilden. Det er kildekritisk børnelærdom. Men hvad indebærer det mere konkret? Hvad dækker begrebet metafysik egentlig over i denne sammenhæng? Og hvilke personligt gjorte erfaringer med oplevelser omkring genstandes fortidige væren får betydning for en konkret historisk fremstilling? Det er spændende spørgsmål. Den enkelte kurator, historiker eller programmedarbejder må nemlig altid foretage afvejning af relevans i tilslutning til den virkelighed, der skal formidles i. Der kan nemlig, hvad det såkaldte metafysiske aspekt angår, sagtens være tale om så private oplevelser, at de slet ikke virker alment interessant i en udstillings- eller anden formidlingssammenhæng. Mads Mordhorst anfører selv et eksempel, hvor han med nogle af Paludan Müllers håndskrevne breve i hånden oplevede suset, som imidlertid ikke stod mål med deres formidlingsmæssige brugsværdi.³

Mads Mordhorst beskriver nogle karakteristiske træk ved ting som symboler, der sætter selve betydningsdannelsens problem til diskussion. Koblingerne mellem sansning og forestillet idealitet er hans overordnede greb. Hans beskrivelser af det første er spændende – hans forklaringer på det sidste både vage og metafysiske begrundet. Koblingerne er der, men om de i Mordhorsts beskrivelse overhovedet dur som et metodisk værktøj, er tvivlsomt.

Hvis der med metafysik sigtes til forestillingerne om, at der optræder en sandhedsværdi i de historiske forklaringer på egenskaber ved tingene, er jeg helt med på at tilkende »det metafysiske« betydning. Om ikke andet så fordi alle både mulige og umulige begrundelser for kildebrug altid har sat

sine spor, og det vil de formentlig blive ved med at gøre også i fremtiden. Det vanskelige med metafysikbegrebet i Mordhorsts sammenhæng er imidlertid at afgøre, hvorvidt begrundelsen for hans opdeling af oplevelsesmåder af ting i kategorier er videnskabelig holdbar inden tingene opleves. Spørgsmålet er vigtigt, for det er sådanne problemer, de fleste museumsfolk har tæt inde på livet i deres hverdag – som den »bagvendthed« der altid må siges at ligge i forventningen om 'feedback' man på forhånd skal reagere på. Er det andet end en hypotetisk deduktion? Måske ikke. Men hvad så med intuitionen om hypotesernes relevans? Det skaber spørgsmål, der nu virkelig kriges om i en tid, hvor alt er ved at blive indskrevet i begreber om medier og kommunikation.

Kommunikation er kommet i centrum. Formidlingsteknologi er blevet indbegrebet af metode. Meget opsamlet gedigen faglig viden om tingene drukner ofte i de oplevelsesæstetiske overvejelser, der oprindeligt blot skulle være en hjælper for vidensformidlingen. Men oplevelsesdimensionen tager i disse år over og er blevet den helt centrale. Man kan heldigvis ikke opleve uden også samtidig at få noget at vide, siges der. Men er det sandt? Og er det, man får at vide, når man oplever alene i kraft af oplevelsen altid sandt? Hvis ja, i hvilken forstand og udstrækning er det så sandt? Er sandheden om en ting blevet til oplevelsen af sandheden om en ting? Eller vil der altid optræde forskydninger mellem sandhedsoplevelser og selve sandheden, uanset hvordan tingen opleves? Hvis man anerkender forskydninger-

Fig. 1. Berlinmuren stod i 28 år (1961-89) som et monument over »Den kolde krig« og det delte Europa. I dag markeres murens tidligere tilstedeværelse og placering eksempelvis som her ved brosten nedlagt i asfalten (Foto: http://WWW.well.com/user/tom/berlin/the_wall_adj2b.jpg).

ne, kan det så bruges som undskyldning for at relativere oplevelsesformerne af sandheden om tingene, hvis blot den sociale betydningsfunktion af sandheden er intakt? Kan man som formidler frit positionere sig selv i forhold til sandheden, når blot man tror, man ved, hvor den er, selv om man ikke præcist ved, hvad den er? Mordhorsts artikel giver anledning til at stille mange spørgsmål. Jeg synes, han lader svarene svæve i luften. De muligheder, der gives for bare antydningssvis at forsøge at jordfæste dem, må tage udgangspunktet »in medias res« dvs. i en bevidst fænomenologisk tilgang, hvilket jeg vil vende tilbage til.

Industrikulturen og dens synsmåder dominerer ikke længere det sociale- og intellektuelle liv i vores del af verden. Og det gør det naturligt igen at gøre opmærksom på alt det, som dens mangeårige dominans fortrængte. Så langt kan jeg sagtens være enig med de nye slægtled af historikere og museumsfolk. Men det er nødvendigt at skabe større klarhed over, hvordan det gøres. Kommunikationsparadigmet gør al viden procesorienteret. Men der er stadig en viden, der skal orienteres. I frustrationen over udsigten til gammel videns druknede, spændes religiøsitetens rammefortællinger igen rundt om maven på videnskabsfagene som et korkbælte. Det er uheldigt.

Videnskab om lidenskab

I Mordhorsts sammenhæng er begrebet om levn afgrænset til de fysiske genstande, som i kildeposition kaldes relikvier. Han inddeler dem herefter i kristne, tidens og erindringens relikvier og beskriver deres tilhørende ind- og udadpegende dobbeltkarakterer i forhold til virkelighedssyn som hhv. er sanset og ideelt opfattet. Han ser *det kristne relikvie* med dets metafysiske aspekt primært knyttet til en tidsneu-

tral oplevelse af symbolet i tingene. *Tidens relikvier* ser han primært knyttet til begrebet om oplevelsen af tingen, i forhold til fornemmelsen af et før og nu – og *erindringens relikvier* ser han som dem, der primært knytter sig til oplevelsen af tingens symbolværdi i kraft af dens bortrevethed fra sit ophav. Det er meget spændende iagttagelser. Men så kommer vi til begrundelserne for dem. Og her går det efter min mening for alvor galt.

Mordhorst lader sig nemlig suge ind i Guldalderens dobbelte virkelighedssyn, der netop er spændt ud mellem sansning og idealitet. Han overtager faktisk i denne ånd helt ukritisk den unge Christian Molbechs relikviesyn, som er udformet i en blanding af naturreligiøsitet og nationalromantik i 1810.⁴ Det gør hans udsyn trangt. At forbeholde den religionsmytologiske relikviedyrkelse til kristenhed, sådan som han gør med betegnelsen *kristne relikvier*, er ikke noget heldigt valg. Det er antropologen Claude Lévy-Strauss, som Mordhorst selv inddrager, netop det mest oplagte vidne på. Relikviedyrkelse handler jo overordnet altid om tingenes magi som totem – hvor en genstand står i mytisk tilknytning til en bestemt gruppe mennesker. Og relikviedyrkende totemisme er som religiøst fænomen langt fra ét, der er forbeholdt kristenheden. Ja, ikke engang forbeholdt det religiøse område alene. Ethvert trofæ har fx stort set samme funktion, hvad enten det er hjemtaget fra krig eller sportskampe. Selv souvenirs hører hjemme i denne betydningskategori. En oplevelsessammenhæng med symbolværditilskrevne »ting« i centrum er derfor en figur, der har en betydningsfuld plads i alle Mordhorsts kategorier, og om den spontant optræder som underforstået eller dominant beror alene på en uberegnelighed i blikkets prioriterende flakken.

Med *tidens relikvier* forholder det

sig ikke anderledes. Dette begreb er oven i købet direkte overtaget fra Molbech.⁵ Med denne betegnelse sigter Mordhorst til tingsdyrkelsen, der særligt knytter sig til *heritage fabrication*. Dvs. til hele den arkæologiske og museale kulturarvsindustri, hvori det fortidiges håndgribelighed i tilknytning til tingene på én gang både kan fungere som nostalgi, spejl og forbilledproducent. Men netop dette spektrum af muligheder gør, at kategoriens grænser opløses – og relevanskriteriet for dens opretholdelse fortøner sig også her i uafklarede prioriteringsforenelser. Det eneste der ligger fast er, at begrebet om det fortalte altid tidsmæssigt dannes efter begrebet om fortællingen – akkurat som mytologier forudsætter en myte. Symbolers liv er derfor bundet til historiske begrundelser. Men også det er jo et overordnet vilkår, der gælder generelt for alle kategorierne.

Endelig forbeholdes betegnelsen *erindrings relikvier* alene en betydningsammenhæng, hvor den fysiske afstand mellem symbolværdiens inkarnation og attråen efter den er det væsentlige. Men også denne betegnelse er misvisende. Erindringsbegrebet kan nemlig med lethed meningsfuldt bruges til at karakterisere både *de kristne- og tidens relikvier*. Og det specielle rumlige adskillelsesaspekt, som i sig selv er en meget fin iagttagelse, begrundes alene i forhold til symbolværdibrugerens psyke. Det svækker og utydeliggør relevansen. Intensiteten i erindringsbehov optræder nemlig skiftende i forhold til et publikums alder, etnicitet, politiske og religiøse baggrund m.v. Det gør det svært at få konkretiseret, hvad der i praksis kunne bruges som erindringsrelikvier i en strategisk formidlingssammenhæng. Er en talisman fx et erindringsrelikvie eller et religiøst relikvie? Det kommer jo helt an på de sammenhænge, den læses ind i eller ud af – og de sammen-

hænge er altid både forskellige og skiftende.

I stedet for blot at skitsere nogle virkningshistoriske eksempler, som det individuelle blik må flakke i forhold til, er det nødvendigt at vove at gå et skridt videre. Gennem en mere nøgtern fænomenologisk tilgang må man forsøge at analysere, om helt andre forhold end symbolværdibrugeres skiftende idealforestillinger evt. kunne bruges til at karakterisere tingenes målløshed og forklare, hvorfor blikket fastholdes.

Forestillingsmåders autenticitet

At tænke over de uvidenskabelige forudsætninger for dyrkelsen af videnskab er normalt filosofers domæne. En klar fænomenologisk bestemmelse af relikvierne må være det mest oplagte udgangspunkt for enhver betragtningsmåde. Ved fænomenologisk bestemmelse forstår jeg en beskrivelse af relikviers væren, der i udgangspunktet afstår fra at reducere deres sammensathed af ord og ting til ord om ting, men i stedet insisterer på selve koblingen som den entitet, der må gøres til genstand for videnskabelig analyse. En sådan bestemmelse kolliderer med andre videnskabelige betragtningsmåder, der normalt kræver en helt anderledes metodisk og ontologisk reduktion både af sproget og af stofligheden i tingen, før den lader sig bestemme som et medie for symbolværdi. Heri er Mordhorst i sin praksis fuldstændig i overensstemmelse med min teori. Men når han kalder sin fænomenologi for magi, bliver han *spooky*. Der er nemlig ikke mere magi på spil end den sansede æstetik i den metaforik, der anvendes i beskrivelsen af en oplevelse. Og metaforbrug kan altid undersøges videnskabeligt.

Diskussioner om det førvidenskabe-

lige har længe været almindeligt anerkendt og operative – også i historikernes traditionelle fagfelt. Med Hayden White og hans disciple er det med inspiration fra Aristoteles' *Poetik* diskuteret som konkret værktøj for narrationen. Stephen Greenblatt er en anden amerikaner, der med sit begreb om *new historicism* bryder ind i det historiske felt fra tekst- og kommunikationsvidenskabeligt hold. Både White og Greenblatt tumler med at flytte perspektivet for metafysikken fra eftervisningernes passive til strategiernes aktive felt. Og det er jo netop denne udfordring Mordhorst lader ligge. Amerikanerne prøver at gøre det ved at lade individuelle oplevelser indgå i en forpligtethed på et begreb om en kollektiv erindrings mulige anderledeshed. Den foregår hos dem som en åben og pågående dialog imellem læsere og publikum og det foreliggende væv af det allerede betydningsudlagte.⁶ Mordhorst leger imidlertid, som en anden Christian Molbech, frit med autenticitetsbegrebet – både som en romantisk religiøs fornemmelse og som en materiel værenskategori – uden at ville afklare sig i forhold til dem.

Relikviernes målløse mæle

I illustrationen af, hvordan tingenes fortidige betydningsliv får betydning for et nutidigt, må synsmåderne i sidste ende forankres og forpligtes på en historiefilosofi. Hvilken er i og for sig ligegyldig, men den bør i forlængelse af videnskabsfagets bedste traditioner i det mindste være synliggjort og åben for diskussion.

I opstilling af kategorier for den historiske fremstilling er vi nemlig stadig ude i filosofiens domæne. Men også filosofi kan være mere eller mindre fagrelevant. I den fænomenologiske tilgang gælder det om at anskue de målløse forhold ved tingene selv, og

vurdere om de kan bruges til at begrunde eksistensen af nogle almene kriterier for en differentiering af relikviernes symbolske inkarnationsværdi. Sådanne kriterier er der brug for. De hjælper nemlig til med at få sat ord på kortlægningen af spørgsmål om deres betydnings traditionskobling, varighed, intensitet m.v., som kan forankre synsmåderne på relikvierne i en videnskabelig diskurs. Det teoretiske udgangspunkt for en sådan bestræbelse må søges i socialantropologien, og i de udlægninger af ontologi, der allerede forefindes i arkæologisk overleveling.

Bene til forskel fra stene

Relikvier er jo ikke bare artefakter i semantisk forstand. De foreligger i deres materielle form også som levn af det engang levende – som hud, hår og knogler. Og måske har disse biologiske levn – bene til forskel fra stene – i kraft af deres materielle biologiske beskaffenhed fået tillagt en særlig fetichistisk overføringsevne af metafysisk virkelighedsoplevelse. Mælketænder i vat og hårløkker fra børn og kærestes gemt bag miniaturer i medaljoner, har siden rokokoen hængt i kæder som amuletter omkring halse, eller været gemt i æsker i chatol- og kommode-skuffer. Fænomenet vidner om, at tillagt fetichværdi til specielt biologiske levn måske repræsenterer en helt særlig intimitetsfascination for mindets identificeringsprocesser.

Etnografisk og antropologisk forskning beskriver, at den biologiske overførings rituelle betydning er et fænomen, der er bredt forekommende og synes at være roden til al relikviedyrkelse overhovedet. Fra kannibalisme, over skalptagning og totemisme i mange ikke-europæiske kulturer, til den kristne nadver i den europæiske. Og for en historiker bliver udfordringen

så at beskrive og bestemme dette antropologiske fællestræks sociale og kulturelle funktion og betydning i og for en bestemt historisk sammenhæng. Den biologiske symbolværdi er et alment interessant fænomen, som helt grundlæggende byder sig til som udgangspunkt og pejlemærke for alle slags undersøgelser af alle slags relikviens særlige rituelle symbolik og deres funktion for selvforståelsen. Denne konstatering fører os lige over i en teoretiseren over, at baggrunden for relikviernes kildrende fænomenologiske liv – i virkeligheden altid har et antropologisk udspring i en afledt kropsbevidsthed.

Design som logo og målløshed som trofæ

Når relikviernes inkarnationsværdier optræder som et massefænomen, har den to karakteristiske fremtrædelsesformer. Den ene er som mærkevarerefetichisme, som også Mordhorst strejfer med sin omtale af Arne Jacobsens møbeldesign. Den anden er som materielle udstykninger af steders symbolik. Mærkevarerefetichismen er interessant fordi den fuldstændig bryder med den traditionelle opfattelse af, hvad der udgør forholdet mellem brugs- og bytteværdi. Den hører hjemme i forbrugeramfundet, og er som fænomen allerede udtømmende teoretisk beskrevet, diskuteret og analyseret tilbage i 1970'erne og 80'erne.⁷ Så den lader vi ligge her.

Den anden er anderledes interessant, fordi den vil have del i mindet om en tilstand fra et sted. Dets almensymbolske betydning i sit forestillede værdifælesskab – optræder på en skala fra det absolut private til principielt og ubeskedent at ville omfatte hele menneskeheden. Et par småsten fra en strand i Grækenland, med særlige ferieminder er et eksempel på det første.

The Elgin Marbles fra Akropolis, der blev hjemtaget til beskuelse på British Museum i det 19. årh. og de små graffiti bemalede betonstykker fra Berlin-murens fald i 1989, som en bestemt generation tog med hjem til bogreolerne, er eksempler på det sidste.

Det vigtige er i enhver forbindelse at kunne beskrive forhold, der objektivt gør, at det »udstykkede« i sig selv inkarnerer en særlig symbolværdi. Den kan udelukkende bestå af viden om tingenes brug, som det fx forudsattes i forhold til ophængen af Sixten Sparres pistol på udstillingen *Fynske relikvier*. Her er det ordene om tingene, der skal fungere som en almen dannet erindringsforudsætning for 'magien' i oplevelsen.

Tingene har deres egen objektstatus. En sådan defineres af deres ikke reducerbare tilstand af meningsfuld målløshed, der i kraft af menneskelige handlinger knytter sig til selve tingens væren. *The Elgin Marbles* har en sådan målløs symbolværdi i kraft af deres bortrevethed fra det sted, hvor de var skabt og oprindeligt indgik i en meningsgivende sammenhæng. Fragmentarisk placeret i London inkarnerer de en dobbelthed: En skulpturel plastisk skønhed og skamløshed og magtbrynde ved samtidig at være trofæ. Bortrevenhedens egenskab ved dem giver anledning til et væld af fortolkningsmuligheder.⁸

En betonbrok fra Berlin-muren er også et trofæ. Den ejer imidlertid ingen på forhånd socialt accepteret æstetisk værdi. Som ting er den også bærer af skammens mærke, men i forhold til *The Elgin Marbles* er den helt uden dobbelthed i sin målløshed, fordi den i kraft af sin beskaffenhed også er en ophævelse af denne skam. Der er ikke tale om noget bortrevet symbol, men derimod om symbolet på det allerede bortrevne, nemlig som en ting, der inkarnerer selve nedrivningsakten. Fragmentet er med andre ord. ikke et sym-

Fig. 2-3. Nedbrydningen af Berlinmuren tog sin begyndelse i efteråret 1989, med symboltunge angreb af hakker og hammere. For de mange, der ikke selv kunne tage del i disse historiske begivenheder, fremvises brokker af den nedbrudte mur på museer verden over, som eksempelvis her på Strategic Air Command Museum, Omaha, USA. Har man råd, er det endog muligt at hjembringe sin egen lod af historien, fx på det (endnu virtuelle) Cold War Museum, hvor flige af muren – med ledsagende autenticitets-certifikat – kan erhverves for mellem 500 og 2500 kr: http://WWW.coldwar.org/museum/gift_store/other.html (Foto: <http://www.canoe.ca/CANOE2000/ap6.html> og <http://jedi.ks.uiuc.edu/~johns/aboutme/pictures/19991119/html>).

bol på Berlin-muren, men har symbolværdi i kraft af at være et stykke af dens nedbrudthed. Det giver en inkarnationsværdi der optræder i en total symbolsk dækningslighed med tingen. Berlin-murbrokkeren har derfor en koncentreret intensitet i sin inkarnationsværdi, der bærer anlæg for en mere begrænset virkningshistorie af sin symbolværdi end *The Elgin Marbles* gør. Akropolis eksisterer nemlig stadigvæk, det gør Berlin-muren ikke. Det gør en forskel. Holdbarheden af mindets mulighed i en ting svinger. Bl.a. i forhold til de objektivt givne muligheder for mindets vedligeholdelse. En sådan findes, som ydre omstændighed, når det bortrevnes væren fortsat kan forholdes til det berøvedes væren. Der optræder således en sammenhæng mellem betydningsvarighed og erindringsværdi, som direkte kan aflæses i de forefundne fænomenologiske værenkvaliteter ved tingene selv. Jeg påstår ikke sammenhængen er entydig, jeg viser kun, at den er til stede.

Oplevelsens autenticitet og tingens originalitet

Med hensyn til betydningen af autenticitetsaspektet er der spændende sammenligninger at drage mellem relikvierne efter andre skillelinier end dem, vi hidtil har berørt. Fx vides det, at udlagte splinter af Jesu kors i materiel massefyldte sammenlagt kunne udgøre en hel skov – og de brokker, der siden 1989 kommercielt solgtes i små plasticposer som souvenirs fra Berlin, formentlig kunne gøre Berlin-muren dobbelt så høj, som den oprindeligt havde været. Herved devalueres relikviets inkarnationsværdi, men funktionelt er tingene stadig gangbare med deres symbolværdi.

Dette fænomen viser, at den indbyrdes afhængighed mellem inkarnationsværdiens intensitet og varighed også påvirker udmøntningen af den i forskellige fiktive tillægsformer. Langt fra alle ting er, hvad de foregiver at være, men tendensen til åbne vedgæelser af, at der er tale om fiktioner, er spændende. Vedgæede kopier som sty-

rende for en oplevelse er et relativt nyt og interessant fænomen – om tingene i sig selv er originale kommer i kulturarvsindustriel sammenhæng meget ofte i anden række.⁹ Museumssmykker bliver masseproduceret i kopi og går som varmt brød i museumsbutikker. Den relative succes skyldes utvivlsomt, at der her er tale om at noget af originalens symbolik smutter med over i kopien. Det virker med andre ord som mental kannibalisme, hvorved kopien faktisk får del i originalens symbolværdi. Symbolværdien skifter medie, taber i inkarnationsværdimæssig henseende, men fungerer fortsat socialt. Ophygningen af modeller, ja hele scenarier og illustrerende tableauer er også velkendte fænomener i vores hjemlige kulturarvsindustri som fx ved forsøgscentret i Lejre og Trelleborg. Fiktion bruges åbenlyst i forsøg på at skabe autentisk stemning hos publikum.¹⁰ Og ingen føler sig af den grund snydt, bare snyderiet er vedgået.

Sammenfattende om relikvieanalyser

Den fænomenologiske symbolværdi, der kan udledes af relikvier, er en mere eller mindre udtyndet inkarnationsværdi. Det er bl.a. mit ærinde at pege på, at denne inkarnationsværdi fungerer akkurat som et voksllys, der har en brændtid. Alle relikvier bærer i kraft af deres oprindelige afledning af noget kropsligt også forgængelighedens mærke, selv om deres inkarnerede symbolværdi finder nye fiktive medier for sin gendannelse. Varigheden af deres betydningsliv kan, som ovenfor vist meningsfuldt analytisk differentieres i forhold til fænomenologiske udledninger af forskellige aspekter af relikviernes objektstatus. Fx om de her er total- eller delsymboler, bene eller stene, originaler eller kopier. Disse be-

stemmelser udstikker igen hver især sigtelinier for et betydningsliv indenfor meget forskellige historiske erindringshorisonter. Også timingmomentet er vigtigt her. At tænde voksllys i rum, der i forvejen ligger hen i et lysbad, er selvfølgelig muligt, men ikke særlig opportunt. Omvendt er det selvfølgelig altid rart at kunne skelne konturer ved et voksllys, hvis sikringerne er gået. At tale om symbolværdi er også at tale i lignelser.

Det har også været mit ærinde at pege på, at biologiske levn i denne sammenhæng har en ganske særlig grundlæggende status for alle symbolsprog. Deres fysiske forgængelighed kræver en symbolsuccession, der i sidste instans beror på forestillingen om en kraftoverføring via kropslighed (som det fx sker ved den kristne nadver). Og de arkæologisk biologiske levns klare antropologiske og ontologiske medbetydninger bliver på denne måde også dem, der grundlæggende motiverer, at symbolværdier lader sig overføre på artefakter. Fra at være båret af et biologisk materiale slipper den som udtyndt inkarnationsværdi over i en ting, der kan raffineres i nye æstetiske udtryk. Det er forenklingen fra krucifikset hvor Jesus hænger – til det nøgne kors – et sigende og illustrativt eksempel på.

Beskrivelser af, hvordan tanken slipper over i ordet, og ordet igen slippes over i tingen, som derefter fungerer som et repræsentationsmedium af livskraft, kan man for min skyld godt kalde for metafysiske. Men fordi overføringsbillederne som oftest forekommer i en sammenhæng med religiøs overlevering, bliver de ikke til magi. De er stadigvæk bare en metaforbrug om tings væren, der altid kan undersøges konkret.

I historievidenskab er det tingenes æstetiske liv som oplevet historie, der gør relikvieforskning interessant. Først i denne fortalthed får følelserne

det nødvendige mål af genkendelighedstygnde, som er forudsætningen for, at de med videnskabelig vægt kan indgå i historiske fremstillinger.

Noter

1. »HOKUS POKUS« er en folkelig omskrivning af »HOC EST CORPUS« (MEUM/ VERI DEUM). Når disse ord udtales af en pater ved den katolske nadver, forvandles brødet i bogstavelig forstand til Jesu kød. Der sker en transsubstansion – en forvandling af stoffligheden.
2. Michel Foucault citerer Port Royales logik i *Les mots et les choses* fra 1966: »Tegnet indeluttrer to idéer, den ene idéen om tingen, der repræsenterer, den anden idéen om den repræsenterede ting; og dets natur er at fremkalde den første gennem den anden«. (M. Foucault, *Ordene og tingene*, 1999, s. 101.) Og Terence Hawkins mener i tilslutning hertil ... »In effect, then, language and experience interact and prove fundamentally implicated with each other to an extent that makes it difficult to consider them as separate entities. A language 'creates' reality in its own image. To use language thus essentially involves 'getting at' one kind of reality 'through' another. The process is fundamentally one of 'transference'«. Terence Hawkins, *Metaphor*, London 1972, s.59f.
3. Fortid og Nutid, 2001 s. 110.
4. Christian Molbech: Brudstykker af en Afhandling om Historie og Oldkyndighed, især den nordiske (skrevet 1810). Trykt i C. Molbech: *Blandede Smaaskrifter* bd. 1, 1834.
5. Ibid., s. 114.
6. Hayden Whites betydning for det narrative er instruktivt beskrevet i artiklen *Historiens* form af Jan Pedersen i *Fortid og Nutid*, 1998, ss. 181-218. New historicism har i praksis trukket på opfattelserne og metoderne fra antropologen Clifford Geertz og fra poststrukturalistisk kritik især fra Jacques Derrida og Michel Foucault. Den opererer med »thick description of anecdotes« dvs. en »støvsugning« af tekstuniverset i forbindelse med en særskilt begivenhed eller et særligt tidspunkt i fortiden for i relation hertil at kortlægge alle de symbolske relationer mellem »teksterne«, inkl. alle deres paradoksaliteter. Det sker i et forsøg på at udfordre og evt. udskifte den eksisterende rammefortælling, der ofte er blevet til ud fra et bornert og ensartet syn på fortiden og derfor står i vejen for en mere adækvat forståelse og fortolkning af betydningsstrukturerne, H. Aram Veese (red.): *The New Historicism*, London 1989.
7. Jf. fx W.F. Haug: *Kritik der Warenästetik*, Frankfurt am Main 1971, passim.
8. Jf. Karin Sanders: *Museumsdigte – æstetik, politik og skandale omkring The Elgin Marbles*, På Tværs, Festskrift til Jette Lundbo Levy, 2000, ss. 98-110.
9. Som led i svensk *heritage fabrication* arrangeres der fx busture i Mobergland (det Småland, som romanen *Udvandrernes* handling var henlagt til). Dette fænomen ser Aronsson som et klart eksempel på, hvordan fiktionen evner at skabe kulturarv, Peter Aronsson: *Forfatterkonsten och historikerna*, P. Aronsson (red.): *Makten över minnet*, Lund 2000, s. 111 (note 9).
10. Et mere spektakulært eksempel findes ved jættestuen New Grange ved floden Boyne i Irland, hvor en nøjagtig kopi af stenkammeret er opført inde i museumspavillonen, og hvor gæster, der ikke orker at gå ud i terrænet til det rigtige mindesmærke, kan opleve jættestuens indvendige proportioner ved at gå mellem pampachékulisser.

Anmeldelser

Jytte Larsen m.fl. (red.): Dansk Kvindebiografisk Leksikon bd.1-4, København 2000-2001, 2259 s., 2.399 kr.

Her er det så, *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*! Med godt 1900 biografier om danske kvinder. Om dronninger, ministre, forfattere, akademikere, undervisere, fagforeningsfolk, sportsfolk, politikere, kunstnere og mange andre. Det har været savnet af flere årtiers historikere. Ikke mindst af dem, som har sat sig for at skrive kvindehistorie, men forhåbentligt også af mange andre, der har beskæftiget sig med områder, hvor kvinder (og mænd) har gjort en indsats. For hvem var de egentlig, disse kvinder, som havde meninger og tog initiativer og ansvar på mange forskellige samfundsområder? Pionererne, de fremmeste og dem der tog de lange træk?

Siden de første drøftelser i 1990 har der været arbejdet ihærdigt med projektet med Jytte Larsen som hovedredaktør og Grethe Ilsøe som formand for Komitéen til Udgivelse af *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. I 1997 var projektet økonomisk på plads og selve redaktions- og skrivearbejdet gik i gang. Med økonomisk støtte fra bl.a. Carlsbergfondet, Kulturministeriet, Det Humanistiske og Det Samfundsvidenskabelige Forskningsråd må *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* siges at have fået opbakning fra de etablerede videnskabelige samfund.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon opretholder samme videnskabelige standard som *Dansk Biografisk Leksikon*. Et stort panel af fagkyndige konsulenter har udtalt sig om hvilke kvinder, der skulle optages i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, ligesom konsulenterne har gennemlæst de enkelte biografier. Der er ca. 450 forfattere til biografierne, og med dette brede forfatterpanel har redaktionen sikret, at de forskere, som har særligt kendskab til bestemte kvinder, også har biograferet dem.

Kvinder i biografiske leksika

Der findes oplysninger om danske kvinder i andre biografiske leksika. Først og fremmest *Dansk Biografisk Leksikon*, hvor kun en lille del af de biograferede er kvinder – ca. 60% af kvinderne i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* er ikke med i *Dansk Biografisk Leksikon*. Det vil sige, at ca. 1200 »nye« kvinder nu findes i de danske nationalbiografier. Alle biografier i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* er naturligvis nyskrevne specielt til dette leksikon. Også i *Dansk Husmoderleksikon* fra 1948 finder man korte biografier over den tids fremstående kvinder, mellem lek-

sikonartikler om »Jordbær«, »Jordslaet Stof« og »Jævning«. Ikke blot er oplysningerne fra disse to leksika oftest for sparsomme for den kvindehistorisk interesserede. De to leksika er også præget af hver deres tradition, som ikke helt passer til kvindehistoriske studier omkring årtusindeskiftet. Dette bliver der nu lavet om på med *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*! En simpel optælling viser, at under bogstavet J har *Dansk Biografisk Leksikon* 444 biografier om mænd og 25 biografier om kvinder. *Dansk Husmoderleksikon* har under bogstavet J otte kvindebiografier. 80 kvinder er biograferet under bogstavet J i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*! En betragtelig udvidelse af antallet af biograferede kvinder.

Både i *Dansk Biografisk Leksikon* og i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* møder vi mange kunstnere (skuespillere, forfattere, malere osv.), politikere og fagforeningsledere, fremtrædende forskere, og kongelige, sidstnævnte dog i mindre tal i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* end i *Dansk Biografisk Leksikon*. Men i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* møder vi tillige sportskvinder, frihedskæmpere, den første kvindelige stationsforstander, kvindelige direktører osv., kort sagt et langt bredere spektrum af kvinder i mange forskellige erhverv, hvorfra de har påvirket samfundet. *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* har ligesom *Dansk Biografisk Leksikon* medtaget de, som har øvet indflydelse på samfundsudviklingen i Grønland og på Færøerne. 21 grønlandske kvinder og 29 færøske kvinder er optaget i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, 6 af disse har også fået plads i *Dansk Biografisk Leksikon*.

De fleste kvinder i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* er født efter 1850. Under bogstavet J er det 64 ud af 80 biograferede, heraf er 4 født efter 1950. Det kan ikke overraske, at så stor en del af de biograferede har levet inden for de sidste 150 år. Mange kvinder født før det tidspunkt har uanset deres livsforløb kun efterladt sig få skriftlige spor – og vi har dermed dårlige muligheder for at lære dem at kende.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon afspejler, hvad der har fanget forskernes interesse. Selve forfatterlisten er en liste over forskere, som har arbejdet med kvindehistoriske emner gennem de seneste årtier – eller som har inddraget kvinder i historiske studier af mange andre emner. Der er biograferet langt flere danske kvinder end noget steds tidligere – og de spænder over langt flere virkefelter. Vi træffer nu også kvinder fra erhverv, hvor man dårligt kunne forestille sig, at kvinder har haft deres gerning før i de seneste år. I det hele taget har redaktionen lagt

vægt på at finde frem til »pionererne«, dem der banede vejen for kvindeligt medborgerskab, som det hedder i forordet.

Hvad får vi så at vide om kvinderne?

I *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* får vi naturligvis de faktuelle oplysninger om kvindernes karrierer, hvad de har gjort, hvornår og hvordan det er blevet bedømt. Men vi får mere end det. I mange biografier gives der nemlig også en mere personlig karakteristik af de biograferede, deres barndomsmiljø og mulige påvirkninger derfra, beskrivelse af temperament og personlighed, vurdering af deres særlige styrke i den gerning, de har valgt. Det er for hver kvinde angivet, hvornår hvert af hendes børn er født, så kan læseren selv regne ud, hvornår karrieren skulle forenes med bleskift og lektielæsning. Artiklerne oplyser også, hvem kvinderne har boet sammen med, og om de har været gift med vedkommende. Specielt i begyndelsen af forrige århundrede valgte en del kvinder at bo sammen med andre kvinder uden at indvi andre i arten af dette bofællesskab, disse bofællesskaber er medtaget. Kvindernes liv og virke indskrives i en kvindehistorisk ramme, således at vi får et indtryk af de livsforhold, som de måtte kæmpe med – eller imod – for at udøve deres gerning. Sådanne væsentlige dele af kvindernes liv medtages ikke i artiklerne i *Dansk Biografisk Leksikon*.

Redaktionens krav til forfatterne om at give disse mere personlige og subjektive bedømmelser betyder, at læseren ikke lades i tvivl om, at der er tale om en forfatters udvælgelse og redaktion af stoffet. Sådan vil det altid være, men ofte gør man sig større anstrengelser for at skjule det end her. Det bliver tydeligt, hvad der er forfatterens vurdering af denne kvinde, hendes virke og hendes tid.

Netværker og forskning

En god del af biografierne, måske en tredjedel, drejer sig om nulevende kvinder. Og sikkert er det, at rigtig mange nulevende kvinder har bidraget til samfundsudviklingen på mange områder, ikke mindst fordi kvinders vilkår trods alt er blevet meget lettere gennem det sidste århundrede. Det er blevet muligt for langt flere kvinder at gøre langt mere. Det rejser imidlertid nye problemer at biografer nulevende personer. Hensynet til privatlivets hemmeligheder er én faktor. Metodisk giver det problemer stringent at analysere betydningen af en persons virke, når hendes karriere ikke kan siges at være afsluttet, og det dermed kan være vanskeligt at bedømme, hvilken betydning hendes hidtidige bedrifter vil få.

Redaktionen har alligevel truffet et godt valg ved at medtage de nulevende kvinder i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*. Her findes i syste-

matisk form mange oplysninger, som ellers ville være vanskelige at finde, og – vigtigere – ved at sætte de nulevende kvinder ved siden af deres formødre viderebringes også den vigtige viden om, at mulighederne i de seneste årtiers kvindelig liv må ses på baggrund af tidligere generationers kvindepoltiske arbejde på mange fronter. Når redaktionen har valgt at optage kvinder, som påvirker samfundet omkring os netop nu, kan det undre, at de tilknyttede konsulenter har deres væsentligste kompetence inden for forskellige dele af kvindehistorie, ikke inden for den aktuelle samfundsforskning. Kvinders netværk og indbyrdes forbindelser i årtierne ved det forrige århundredeskifte er efterhånden godt forskningsmæssigt belyst, og i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* præsenteres vi for et bredt udsnit af de kvinder, som etablerede de første skoler for piger, de første kvinder i en række erhverv, i fagbevægelsen osv. Her er – helt rimeligt – nævnt et bredt udsnit af de mange kvinder, som ville og turde og ikke kunne lade med at gå imod den tids opfattelse af begrænsninger for kvinder. Mange kvinder gjorde sig gældende i erhverv, der lå i forlængelse af kvindernes gerning i hjemmet, som lærerinder, sygeplejersker og i husholdningsbevægelsen. De findes naturligvis i stort antal i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, som en konsekvens af deres virke og den betydning, det havde for samfundet, men også fordi der har været forsket flittigt i den periode.

Det er oplagt at sætte behandlingen af 1970'ernes og 1980'ernes kvindebevægelse op imod den langt mere fyldige repræsentation, som deltagere i kvindebevægelsen omkring det forrige århundredeskifte har fået. Der endnu kun få forskere, som har arbejdet med den nyere kvindebevægelse, den der var båret af kampen for at erobre både det offentlige rum og at ændre de hjemlige rum; tiden for rødstrømper, lesbisk bevægelse, kvindehuse, kvindelejr og krisecentre. Det var karakteristisk for disse bevægelser, at de ikke ville være hierarkiske, de ville ikke have officielle ledere. Der er altså ikke så mange kendte navne, der kan forbindes med disse bevægelser, og det betyder, at i de biografier, hvor engagement i bl.a. Rødstrømpebevægelsen nævnes, kædes det sammen med senere fremragende bedrifter, mens andre kvinder, som lagde stor energi i 1970'ernes og 1980'ernes bevægelser, men som ikke har fået en forskningsmæssig eller kunstnerisk karriere, ikke er med i leksikonet. Et andet underbelyst tema fra vores egen tid er kvinder med en anden etnisk baggrund i Danmark. Hvor er de kvinder med anden etnisk baggrund, der stiller op til politiske poster eller argumenterer for kvinders rettigheder i sammenhæng med etnisk baggrund, henne?

Elektroniske søgemuligheder savnes

Dansk Kvindebiografisk Leksikon har til hensigt at fortælle danske kvinders historie gennem det store udvalg af biografier. Det lykkes også i vid udstrækning, en tværlæsning af leksikonet giver en god fornemmelse for, hvor det har været nødvendigt at gå nye veje, og for hvilke omkostninger og glæder det har beredt de kvinder, som gik nye veje.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon består af fire bind, nemlig tre leksikonbind samt et fjerde bind med titlen *Alle tiders danske kvinder*. Dette bind giver et indblik i de historier, som leksikonet også kan fortælle, udover historierne om de mange kvinder. Heri findes nemlig en række temaartikler, som tager fat på en række vigtige områder, hvor kvinder har gjort en indsats over en længere periode. Der er både en kort tekst om emnet og lister over kvinder inden for forskellige områder som husholdningsbevægelsen, kvindelige forskere, de første danske skuespillerinder, kvindelige rektorer – og danske dronninger. Der findes f.eks. en liste over kvindelige rektorer i 100 år, fra Nathalie Zahle, der blev rektor i 1877 til Eva Nielsen som blev rektor ved Aabenraa Gymnasium og HF i 1975. Listen tæller 35 kvinder, og det angives, at 27 af disse er optaget i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*, mens kun 11 er optaget i *Dansk Biografisk Leksikon*.

Med dette bind får man en fornemmelse af, hvad *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* også kan bruges til. Nemlig at fortælle rektorerne historie, skuespillerindernes historie, de kvindelige politikeres historie. De mange biografiske oplysninger tegner hver for sig hele billeder af enkelte kvinder, men tilsammen kunne de besvare mange andre spørgsmål.

Det må varmt anbefales, at der skaffes mulighed for at gøre oplysningerne i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* elektronisk søgbare. Tænk, hvis man kunne slå op, hvilke kvinder der har haft tilknytning til en bestemt by eller egn. Hvis man kunne finde alle kvinder indenfor bestemte fag. Hvis man kunne finde alle kvinder født i bestemte år. Alle kvinder med børn – eller uden. Eller hvad man nu kunne finde på at søge på i en elektronisk version af *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*.

Synliggørelse og værdighed

Dansk Kvindebiografisk Leksikon indfrier i høj grad 1970'ernes og 1980'ernes program for kvindehistorie, nemlig synliggørelse og værdighed. I 1980'erne talte vi om to positioner for kvindehistorie: elendighedshistorie eller værdighedshistorie. Historie om kvinder som ofre for vanskelige vilkår, undertrykkelse, manglende muligheder og regelrette forbud. Eller historie om kvinders værdighed, blik for hvilke vanskeligheder der skulle overvindes, hvilke der kunne overvindes og hvilke man måtte se at komme udenom,

forståelse for at også små skridt kunne være store sejre. Sådanne historier er der mange af i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*.

Det virker rigtigt, når der i mange biografier er lagt vægt på de samfundsmæssige forudsætninger for kvindernes muligheder for at gøre sig gældende i samfundet. For hvad er det egentligt, som binder alle disse mennesker sammen? Kønnen – og de særlige vilkår som kønnen har givet! Med *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* må det blive sådan, at ikke blot kan vi her finde oplysninger om en lang række kvinder, som har haft væsentlig indflydelse på samfundet, men vi vil også blive gjort opmærksom på de særlige vilkår, de havde som kvinder i deres tid. Man må så håbe, at det vil afspejle sig i fremtidig forskning, der omtaler disse kvinder.

I disse år er forskningen drejet mod *queer-theory*, der snarere fokuserer på »det normale« og »det anderledes« end på, hvad vi længe troede var faste kategorier som køn – det har jo vist sig, at køn ikke er en uforanderlig eller indiskutabel størrelse. Også komparative studier er i disse år med til at forandre forskningen, det nationale kan diskuteres, vores danske erfaringer ikke bare kan, men bør holdes sammen med erfaringer fra andre lande – og andre kulturkredse.

Alligevel er der altså udkommet et monumentalt værk, der bygger på »gamle« værdier som synliggørelse og værdighedshistorie, og hvor udvælgelsesprincippet er det danske. Og ikke mindst fordi det har været så længe savnet, skal være højt velkomment! Med *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* har vi endelig fået et opslagsværk, som må udrydde de dårlige undskyldninger for ikke at inddrage kvinder i stort set enhver historisk fremstilling.

Dansk Kvindebiografisk Leksikon er et monument over dansk kvindeforskning gennem de seneste årtier. Og først og fremmest er det fortættet viden om kvinderne, deres liv og gerning!

Else Hansen

Tomas Germundsson og Peter Schlyter (red.): Sveriges Nationalatlas. Atlas över Skåne, Uppsala 1999, 184 s., 390 sv. kr. Oplysninger om serien og bestillinger kan ske på www.sna.se.

De kan, de svenskere! Sveriges Nationalatlas, som er udgivet i de seneste år, består af 17 bind over temaer som kort, befolkning, kulturlandskab og bebyggelse, planter og dyr, industri og service, infrastruktur, hav og kyst m.m. Der er yderligere et ikke-planlagt bind på vej om sundhed og sygdom. Desuden er der kommet spin-off i form af regionale bind, det første er selvfølgelig om Skåne. Der er nu også sat ressourcer af til

det. Projektet fik en snes millioner godt nok devaluerede svenske kroner i tilskud, endvidere er der senere kommet midler ind fra fonde og gennem salg. De førende svenske kort- og forskningsinstitutioner som Lantmäteriverket og universiteterne er gået ind som tovholdere til bindene.

Når vi ser på den danske produktion, ser den mager ud ved siden af. Det Kongelige Danske Geografiske Selskab har udgivet to serier i gruppen *Atlas over Danmark*. Det er blevet til en halv snes bind i løbet af det sidste halve århundrede. Disse er enten stærkt tematiske som *Befolkningen*, *Danske byers vækst* og *Den danske Jordklassificering* eller topografiske atlas over Danmark, Færøerne eller Grønland. Hvis man til sammenligning ser på de sidste, er de til dels uegale i indholdet, men gennemgående snævre end det skånske i emnevalget. De er også bygget op på en anden måde, idet de ikke er bredt beskrivende i tilgangen, men bygger hovedteksten op omkring en serie af studier af enkelte kortudsnit. Indirekte, hvis man er vidende nok, er det muligt delvis at syntetisere stoffet, men da hvert udsnit både rummer natur- og kulturgeografiske aspekter, bliver det svært både for forfatteren og læseren at opnå det store overblik. Emnevalget i serierne synes overordnet præget af, hvorvidt der er en person, der kan skrive om et tema – ikke ud fra temaets væsentlighed. Enkeltstående kan værkerne dog have stor værdi.

Hvis man betragter den implicitte målgruppe, er der også en forskel. Den danske serie forudsætter et overblik over faget geografi, som man normalt først vil have efter studentereksamen og måske endda dele af et universitetsstudium. Den svenske synes beregnet til brug i gymnasiet, nogle dele endda tidligere. Enkelte afsnit har endog leksikalsk karakter. Hvis noget går igen nem værket, er det trods de mange bidragsydere en opnået helhed.

Atlas över Skåne er i tre dele: »Skånes natur«, »Menneskets landskab« og »Dagens Skåne«. De to første afsnit lægger naturligt op til det tredje og er forudsætning for argumentationen i dette. Der er desuden ekskurser forinden og undervejs – disse er i høj grad nationale. Titlen på den første antyder dette: Skåne – et grænseland med egen identitet. Senere kommer indslag om Skånes historie ikke alene ud fra bebyggelsesudviklingen, men også Svenskekrigene, og om sprog og stednavne. Endelig kommer en lidt påklæstret afhandling om Skånes fremtid skrevet af en journalist.

»Skånes natur« (44 s.) har igen temaerne Bjerg og jord, Klima, søer og vandløb og Planter og dyr. Som på mange andre områder går der en linje fra nordvest mod sydøst (fra ca. Kullen til Simrishamn), som deler Skåne i to. Den nordøstlige del svarer geologisk til det øvrige Sveri-

ge, det baltiske urbjergsskjold, mens den sydvestlige del svarer til den sjællandske. Imellem disse løber en bred tektonisk zone, Tornquist-zonen, som vi på Sjælland sommetider mærker til. Selve jordbunden er som den danske præget af istiden, men også her med den forskel, at den sydvestlige halvdel har moræner med bl.a. skiferler og kridt, mens den nordøstlige er gruset og stenet. Det har givet en god agerjord langs kysten et stykke ind i landet syd for Kullen om til Simrishamn, mens resten af Skåne hører til den ringeste tredjedel af Sveriges landbrugsområde.

I afsnittet om klima beskrives vindretninger, middeltemperaturer, vegetationsperiodens begyndelse og længde og nedbør. Der er meget store regionale forskelle, og der gives eksempler herpå. Vandsystemet med hovedafvandingsområder og grundvandsressourcerne er afbilledet. Jordbund og klima danner grundlaget for plantelivet, og her findes igen den skånske diagonal med brunjorder i sydvest og podsoler i nordøst. Der findes dog noget brunjord i den nordøstlige del, mens rene podsoler og store tørveområder findes omkring Örkelljunga mod nord. Dette sammenstilles meget smukt med udbredelseskort over forskellige arter af planter og træer. Inden for landbruget er der også tydelige sammenhænge med ager, skov og *våtmark*. De forskellige typer af eng, udmark og moser sammenholdes med forskellige plantearter. Tilsvarende sker med dyrelivet. Endelig gennemgås flora og fauna i vandløb og i hav. Dette afsnit er meget flot i sit approach. De enkelte afsnit og kort (der er gennemgående nogle enkelte kortformater over Skåne, så det er nemt at sammenligne) støtter hinanden meget fint, og der er en fin balance mellem helheder og detaljstudier.

I den historiske del »Menneskets landskab« (20 s.) er menneskets forhold til og påvirkning af landskabet det centrale. Indenfor arkæologien er store fund som Kongegraven i Kivik, helle-ristningerne og de mange runesten, disse sidste koncentreret mellem Trelleborg og Ystad. De tidlige middelalderlige bydannelser og sogneinddelinger perspektiviseres ud fra den danske helhed, og kongsgårdskomplekset i Dalby er udgangspunkt for behandlingen af centralmagts rolle. Det middelalderlige landskab betragtes ud fra hovedgårdsintensiteten med særlig vægt på ærkesædets ejendomme. Man kan ikke komme uden om sildemarkedet i Skanør-Falsterbo og jernfremstillingen i Nordskåne.

Fra 1700 domineres beskrivelsen af Åke Campbells inddeling i skovbygder, risbygder og slettebygder samt af udskiftningen. Skovbygden mod nord og nordøst er karakteriseret ved salg af skovprodukter, indkøb af korn, mange enkeltgårde/små landsbyer og træbygninger. I slettebygden var det omvendt, og med bygninger i bindingsværk. Risbygden er et overgangsfæno-

men, som i øvrigt pænt følger delingslinjen, dog går den også op omkring Kristiansstad. Her var der hverken overskud af korn eller skovprodukter, man levede af at sælge dyr.

Udskiftningen er gennemgået med fine kort-eksempler (der findes matrikelkort tilbage til midten af 1600-tallet. I Sverige kan udskiftningsforløbet være meget kompliceret, der var nemlig flere faser. *Storskiftet* var normalt tidligt, i midten af 1700-tallet. Her sloges de mange lodder, der lignede det samtidige danske system, sammen til færre (en halvering eller mere), men man lå stadig i dyrkningsfællesskab. Senere, nogenlunde samtidig med Danmark, foretoges »*laga skifte*« eller »*enskifte*«. I begge tilfælde fik brugeren nu råderet over jorden, men i det første tilfælde kunne en gård have adskillige lodder afspejlende ressourcebehovet, mens i det sidste havde en gård kun én lod. Der er også plads til en gennemgang af et gods' landskabsudnyttelse 1760 og 1914.

Den næste periode kaldes jernbaneepoken – et godt udtryk for at jernbanerne i Skåne betød meget for råstofudnyttelsen og den lokale industri og dermed for byudviklingen. Den store vækst i byerne beskrives med eksempler fra udvalgte byer. Der er for en dansker den sjove observation, at der i middelalderbyerne er topografiske træk, som adskiller dem fra de øvrige svenske middelalderbyer, hvorimod de ligner de danske. Det hænger sammen med byggematerialet, som i høj grad var mursten/sten. Totalbrande var derfor usædvanlige i modsætning til nordsvenske byer. Efter en totalbrand i Nord-sverige var det almindeligt, at gadelinjerne blev ændret til gældende behov, mens de skånske byer beholdt deres middelalderlige uregelmæssige gadenet. Byafsnittet er ikke så sammenhængende, præget af enkeltstudier uden perspektivering. Landskabsgennemgangen sluttes karakteristisk af med fritidens landskab – hvor ligger sommerhusene, hvor er turistoplevelserne.

»Dagens Skåne« (60 s.) indeholder kapitlerne Befolkning og samfund, Erhvervsliv, Landskab og miljø og Perspektiv på Skånes fremtid. Befolkningen på 1 mill. er koncentreret i den sydvestlige del og langs kysten. Som på Sjælland har befolkningsvæksten været ujævnt fordelt både over tid og sted. I slutningen af 1970'erne dominerede stadig den grønne bølge, hvor bilen gav de store stigninger et stykke væk fra byerne. I første halvdel af 1980'erne var der tilbagegang i industrikommunerne mod nord, mens de nærmeste omegnskommuner omkring byerne voksede. Anden halvdel bød på vækst overalt, men igen mest i de yderste forstadskommuner. Både de store og mellemstore byer voksede, hvilket hang sammen med en kombination af fødselsoverskud og indflytning. Indvandrerne var med til at give grundlag både for fødselsover-

skuddet og indflytningsoverskuddet. I lidt andet perspektiv kan det siges, at 1950-56 forsvinder småbyerne, mens de største byer vokser. 1965-1980 blev de store byer mindre, idet befolkningen flytter ud i forstæder og pendlerbyer længere væk. 1980-95 vokser bykerne mere end forstæderne. I alle tilfælde vokser den sydvestlige mere end den nordøstlige. I senere afsnit ses på fænomener i sammenhæng hermed: alderspyramider, omsorg og service med gennemgang af kommunale skattesatser og udgifter. Endelig ses på uddannelsessektoren.

Erhvervslivet betragtes med et specielt begrebsapparat, som inddeler industrien i fem kategorier: F-, K-, C-, A- og S-sektoren. F-sektoren er forsknings- og udviklingsintensiv (elektronik, lægemidler, fly), K-sektoren er kundskabsintensiv (husholdningsmaskiner, biler, bearbejdningsmaskiner), C-sektoren er kapitalintensiv (nogle typer af levnedsmiddelindustri, skovværksindustri, metalindustri), A-sektoren er arbejdsintensiv (andre af de samme typer, plast- og glasindustri) og endelig S-sektoren, som er karakteriseret ved ikke at være udsat for international konkurrence eller som afsætter sine produkter på et lokalt marked (et lokalt dagblad). For Skåne har F-sektoren ikke betydet så meget, men er nu under stærk vækst, mens K-sektoren er under stærk afvikling, C-sektoren er meget lille. A-sektoren har med firmaer som Tetra, Brio og lignende været meget stærk, men ser en hård konkurrence i møde. S-sektoren har traditionelt også været stærk i Skåne, men må ligeledes imødesee en omstilling. Arbejdsløsheden er tilsvarende noget højere i Skåne end i det øvrige Sverige.

Jordbruget gennemgås produkt for produkt, og som i Danmark er der sket en kraftig koncentring af gårdene. Produkterne kædes sammen med levnedsmiddelindustrien. Endelig gennemgås trafikmønstrene, og særskilt beskrives industriens udenlandskontakter, hvor København og området Amsterdam-Frankfurt-Paris-London er meget dominerende. Profilen adskiller sig ikke meget fra det øvrige Sveriges.

Afsnittet om landskab og miljø ser på Skånes kulturmiljøer, som ligger tæt i den sydvestlige halvdel. Det går over i spørgsmålet, om den gode landbrugsjord er tilstrækkelig med alle de krav, som behov for boliger, veje, rekreative områder m.m., stiller. I Sverige gøres mere ud af bevarelse af eng- og overdrevsarealer med særlige ordninger bl.a. for våde enge uden gødskning, og der gives en samlet oversigt for disse samt for foreningstyperne som sådan. Dette afsnit er noget vekslende i indhold og kvalitet.

Til sidst følger et mere essay-præget afsnit om fremtiden og broen. Bliver det en økonomisk forbedring plus dansk øl minus snobbede stockholmere? Vil det skævvride Skåne endnu mere?

Som nævnt er her tale om et på mange punk-

ter homogent værk. Noget savnes, og noget kunne gøres bedre. Det må være muligt at beskrive de skånske herregårde bedre end ved at vise et turistkort fra 1950'erne. Hvad læseren bør lægge mærke til, er den omsorg, der er gjort for layout og kartografi. Kortene er klare og let sammenlignelige. Overlay er brugt med omtanke. Der er tænkt på ikke at overfylde kort og grafer med variable, så de bliver svært tolkelige. Kun enkelte gange kikser det; min rædsel er et kort over pendlingen, som både er uforståeligt og utroligt grimt. Men der er så også brugt ressourcer og omtanke ved fremstillingen. Måtte et lignende værk også times Danmark.

Peter Korsgaard

Tine Damsholt: Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet, Museum Tusculanums Forlag, København 2000, 369 s., 278 kr.

Etnologen Tine Damsholts bog om fædrelandskærlighed og patriotisme har som formål at give en analyse af det 18. århundredes patriotiske diskurs. Men der er ikke tale om en hvilken som helst analyse, men derimod om en analyse med et klart teoretisk udgangspunkt og med et lige så klart teoretisk sigte. Grundlæggende handler det nemlig om, så vidt jeg kan skønne, at knæsatte det gamle folkekulturfag etnologis nye Foucaultske, Althusserske og Højrupske begrebsapparat (f.eks. diskurs, interpellation og statsformer). De nævnte forskeres teorier og begreber står nemlig helt centralt hos Tine Damsholt, eftersom bogens hele opbygning og argumentationsform nærmest slavisk »abonnerer« på disse teoretikeres idéer og analysestrategier. Det er i lyset heraf således ret naturligt, at bogen indledes med et meget langt afsnit, hvori de teoretiske forudsætninger for forfatterens argumentation rides op. Til gengæld må afsnittet forekomme noget overflødigt for den læser, der ikke har gjort sig klart, at der her ikke kun er tale om en historisk afhandling om et specifikt historisk emne, men også om et implicit partsindlæg i en verserende disput om, hvilken retning den moderne danske etnologi skal tage. Og – ikke mindst – hvilken form for forskning, denne nye etnologi skal praktisere. Men derom senere. Først noget om bogens tema.

Patriotisme var et udbredt fænomen blandt intellektuelle og dannede borgere i det sene 1700-tal og gik i korthed ud på, at enhver undersåt i riget burde tilsidesætte egne interesser og i stedet gøre sit yderste for at gavne staten – almenvellet. Patriotisme bør ikke forveksles med nationalisme, som man normalt forstår dette be-

greb, eftersom patriotismens loyalitet ikke lå i solidariteten med »folket«, men i lydighed og kærlighed til majestæten, hans riger og lande. Patriotismen var således først og fremmest vertikal, mens nationalismen snarere er horisontal – loyalitet mod det noget diffuse begreb »folket« og den dermed hørende forestilling om et etnisk fællesskab blandt dette folk.

Til gengæld for den overvættede folkelige kærlighed skulle majestæten på sin side sørge for, at alle undersåtter var lykkelige og tilfredse og det gjorde han bedst ved, at lytte til den offentlige opinion, som han burde tage til efterretning. Meget tyder da også på, at den enevældige kongemagt fra og med 1760'erne i stigende grad tog idealet til efterretning og forsøgte at manøvrere sig helskindet ud af den gamle religiøst begrundede absolutisme til fordel for en mere sekulariseret opfattelse af denne styreform: Nemlig forestillingen om en social kontrakt mellem folk og regent, hvorefter regentens pligt var at gavne folket, mens folket til gengæld herfor var lydigt mod regenten. Underforstået i denne forestilling lå det, at folket principielt havde en form for ret til at afsætte regenten, hvis denne ikke opfyldte sin del af kontrakten. Det blev dog aldrig sagt eksplicit. Det ville ganske enkelt have været alt for risikabelt. Enevælden synes selv stiltiende at have accepteret denne fortolkning af sin legitimitet og »kongen« lyttede i stigende grad til den offentlige mening. Det er et fænomen, der siden den norske historiker Jens Arup Seips artikel herom i (Norsk) *Historisk Tidsskrift* fra 1959, er blevet kaldt »den opinionsstyrede enevælde«.

Patriotismen tog livtag med det da herskende stands- og rangsamfunds sociale opdelinger og uligheder. I den patriotiske retorik var alle undersåtter nemlig lige over for fædrelandet, og alle havde derfor også pligt til at beskytte det og arbejde for dets vel. I den patriotiske tankegang burde alle undersåtterne være juridisk ligestillede, hvilket var i klar modstrid med den ældre tids forestillinger om de enkelte stænders særskilte pligter, privilegier og rettigheder. For patriotiske skribenter som J.S. Sneedorff og Tyge Rothe var befolkningen først og fremmest borgere og undersåtter i kongens riger og lande, og først derefter var de adelsmænd, købmænd, bønder osv. I det gamle standssamfund havde forholdet været det diametralt modsatte. Her tilhørte man først og fremmest en bestemt stand og hvilken konges rige, man var undersåt i, kunne sikkert være ligegyldigt for de fleste.

Patrioterne dyrkede heller ikke forestillingen om det nationale, således som den senere nationalisme gjorde. For patrioterne var det væsentligste kriterium, at man levede og virkede i landet, ikke hvilken nation man tilhørte. Man kunne således udmærket være født tysk, engelsk osv. og alligevel være en god dansk patriot. Det

afgørende var ikke fødestedskriteriet, men personens iver for at gøre vel for det land og rige, han havde valgt at slå sig ned i.

Det er imidlertid ikke patriotismen som sådan, Tine Damsholt ønsker at undersøge i det foreliggende værk. Det er derimod den patriotiske diskurs, hvilket vil sige den måde, hvorpå man talte om fænomenet: Hvad betød patriotisme for de mennesker, der tog ordet i deres mund eller nedskrev det på papir? Var der flere forskellige former for patriotisme, og hvilken definition var den mest fremherskende? Metoden er inspireret af den franske idehistoriker Michel Foucaults nu herostratisk berømte diskursanalyse og denne analyseforms centrale begreber om »diskursive blikke«, »diskursive formationer« og »diskursive regimer« mv. Alt sammen noget, der for en udenforstående kan virke en anelse abstrakt, men som, anvendt på en behersket måde, kan føre til væsentlige erkendelser på sit felt.

Ifølge Tine Damsholt var den danske patriotisme tæt knyttet til de store militære reformer, der fandt sted i samme periode med den store militærforordning fra 1788 som den mest kendte. Ved militærreformen fra 1788 løstes det berygtede stavnsbånd, som siden 1733 havde hvilet på de danske bønderkarle og som formelt skulle sikre, at godsejerne kunne stille de karle til landmilitsern, de var forpligtede til. Fra og med 1788 forsvandt denne pligt fra godsejernes skuldre og værnepligten blev i stedet en personlig pligt, der skulle hvile på den enkelte bonde. En af baggrundene for denne militærordning var, hævder Damsholt, det ideal om alle borgers pligt til at værne fædrelandet, som i sidste halvdel af 1700-tallet blev mere og mere fremtrædende i den offentlige debat, og som altså endte med, at militærudskrivningen endegyldigt fjernedes fra godsejernes myndighed i 1788. Argumentet kan forekomme en anelse besynderligt så længe, det fortsat kun var landets bondestand, der var pålagt værnepligt!

Undersøgelsen koncentrerer sig om en analyse af en række militære tidsskrifter, som gennemgås med henblik på dels at skildre den patriotiske diskurs og dels at se, hvilken form for militær ånd og disciplin, patrioterne ønskede sig af det nye militær. Opmærksomheden på de militære tidsskrifter kan man som sådan ikke indvende noget imod, blot kunne man ønske, at hun havde været knap så ensidig, og f.eks. også inddraget J.S. Sneedorffs banebrydende ugeskrift *Den patriotiske Tilskuer*, der om noget var hovedorganet for de patriotiske tankers introduktion i den danske enevældige konglomeratstat. At den patriotiske retorik var tæt forbundet med forestillingen om et nationalt forsvar på tværs af stænder er ikke forkert, men den var langt mere end det: Den var i høj grad også et borgerligt ideologisk opgør med det aristokrati-

ske stands- og rangsamfunds hierarkiske tænkning og dette samfunds dyrkelse af aristokratiske og honnette idealer.

Patriotismen var i et og alt en forløber for det nye borgerlige samfund, der for alvor så dagens lys efter Den franske Revolution, og den var ikke mindst med til selv at skabe den platform, hvorfra de borgerlige ideologer hentede deres mest effektive våben i kampen mod rang og aristokratisk æresdyrkelse. Spørgsmålet om rang og ære optog mange af de patriotiske skribenter, og det var netop den form for ære, som alene var bundet til titler, patrioterne ønskede at gøre op med. Man mente – på linie med den franske oplysningstænkner Montesquieu – at ære snarere skulle tillægges de personer, som gjorde noget nyttigt og gavnligt for staten, f.eks. bønder og købmænd. Ære skulle knyttes til driftighed, ikke til tomme titler og fornem livsstil. Denne væsentlige problematik får man imidlertid ikke noget indtryk af i Damsholts bog, og det skyldes jo nok den noget ensidige vinkling på det militære aspekt.

Den patriotiske diskurs har tidligere været behandlet af historikeren Ole Feldbæk, der ved flere lejligheder har skrevet om patriotisme og fædrelandskærlighed, men Tine Damsholt placerer sig i opposition til Feldbæk, idet hun hævder, at patriotismen ikke bør ses som en protonationalisme, således som Feldbæk, ifølge Damsholt, gør, men derimod som et selvstændigt fænomen, der ikke blot var en forløber for noget andet – i dette tilfælde den nationalisme, der fik en voldsom opblomstring i det 19. og 20. århundrede. Argumentationen på dette felt er dog, efter min mening, en smule søgt, så længe Feldbæk vel aldrig har argumenteret for, at den patriotiske diskurs ikke i sig selv indeholdt et særligt rationale, men udelukkende bør betragtes som protonationalisme.

Det centrale i Tine Damsholts bog er dog ikke debatten med Feldbæk, men derimod den diskursive analyse af selve fænomenet patriotisme, som analyseres med udgangspunkt i tidens offentlige debatter. Jeg ville dog som sagt ønske, at hun havde inddraget et bredere kildemateriale end de få tidsskrifter, hun benytter. Ifølge Foucaults egne udsagn om diskursformationer står det i hvert fald klart, at Tine Damsholt på grundlag af så sparsom empiri, aldrig kan have dækket hele det diskursive felt, som trods alt er analysemådens hovedsag. Hun har højst afdækket et lille hjørne.

Det er mig desuden en gåde, hvordan hun kan komme uden om Montesquieu, hvis banebrydende værk *Om lovenes Ånd* fra 1748 igangsatte hele den patriotiske diskurs, hun undersøger, og ligeledes hvordan hun kan undgå at gå i dybden med Montesquieus danske epigon J.S. Sneedorff og dennes egen epigon Andreas Schytte. Sneedorff nævnes *en passant* et sted, mens Schytte

slet ikke omtales. Det hænger muligvis sammen med, at forfatteren uforståeligt nok ikke har forsøgt at spore den patriotiske diskurs' oprindelse. Den patriotiske diskurs var jo på dansk grund i høj grad initieret af Jens Schelderup Sneedorff, der særligt promoverede patriotismens hovedsynspunkter i sit ovenfor nævnte tidsskrift. Også Erik Pontoppidan behandler i indledningen til sit *Danske Atlas* fra 1763 de patriotiske idealer, men heller ikke han er fremhævet i bogen.

Det er mærkeligt, at Tine Damsholt ikke forsøger at spore den patriotiske diskurs' udgangspunkt, eftersom Foucault selv altid var på jagt efter kontinuitet og/eller diskontinuitet i historien. Altså hvor der forekommer brud i noget, der ellers forekommer eftertiden at repræsentere en kontinuitet – og vice versa. For at spore brud og kontinuitet må man ifølge Foucault hele vejen rundt i det diskursive felt indtil man er nået dertil, hvor diskursen ikke peger ud over de allerede undersøgte diskurser. Derved har man lokaliseret en diskursiv formation, som igen skal analyseres sammen med andre diskursive formationer.

Nu vil jeg ikke her give en længere indføring i Foucaults diskursanalyse, men blot påpege, at Tine Damsholt ikke »overholder« de retningslinier for diskursanalyse, som Foucault udstak. Nu behøver man jo ikke at følge en stor »mester« slavisk (der findes også andre former for diskursanalyse), men det forekommer netop som om, at det faktisk er dette Tine Damsholt ønsker at gøre. Og derfor er det kritisabelt, at hun ikke forsøger at lokalisere hele den diskursive formation, som begrebet patriotisme indgik i, men i stedet lader sig nøje med at springe lidt hid og did. Det er da også her, at en af bogens afgørende svagheder ligger: Tine Damsholt »dumper« (om man så må sige) ind midt i diskursen og giver en analyse af den på et givet tidspunkt, hvorefter hun atter »falder« ud af den uden at oplyse læseren om, hvornår den patriotiske diskurs ændres eller forsvinder.

En anden svaghed ligger i, at hun roder rundt i begreberne og tidens egen terminologi. F.eks. ser hun på s. 153 en modsætning mellem rangborgere og embedsmænd, hvilket er temmelig paradoksalt, så længe embedsmændene gerne var i rangen. På s. 165 modstiller hun adelige med borgerlige embedsmænd, selvom embedsmændene de facto var adelige, når de havde en rang. Det har historikeren Nils G. Bartholdy for længst påvist. Pointen med at slå ned på lige præcis spørgsmålet om adel, rang og borgerskab er, at det er min klare fornemmelse, at Tine Damsholt ikke rigtigt har forstået rangbegrebets komplekse betydning under enevælden og dels, at adelsbegrebet netop i 1700-tallet blev undermineret af rangpersonernes sociale stræben – og disse rangpersoner var ofte embedsmænd og der-

med ikke borgere i den betydning af ordet, som det anvendtes af de fleste i 1700-tallet. Man kan derfor ikke opstille rangborgere og embedsmænd som to modsætninger. De var langt hen ad vejen to alen af samme stykke.

Men lad nu det ligge. Bogen kan alligevel betragtes som en nyttig introduktion til et komplekst emne, selvom den ikke er en grundig analyse heraf. Dertil kommer, at bogen er for upræcis i sine definitioner og forfatteren for usikker på tidens egen terminologi og sociale hierarkisering til, at den kan stå alene. Desuden får man – som nævnt – ikke som læser nogen forklaring på patriotismens opståen eller dens forsvinden over i klassisk nationalisme. Som læser må man desuden stille sig selv det spørgsmål: Hvad er egentlig forfatterens ærinde? Umiddelbart burde svaret lyde, at det drejer sig om en analyse af den patriotiske diskurs, men på den anden side føres analysen ikke igennem, og vi kommer egentlig ingen nye steder hen. Problemet består efter min mening i, at bogen ikke så meget er en historisk redegørelse for den patriotiske diskurs som fænomen, som den er en eksempelsamling, hvis formål er at påvise en række forskellige teoretiske modellers fortræffelighed: Nemlig Thomas Højrup's og Louis Althusser's stats- og interpellationsanalyser og Michel Foucault's diskursanalyse. I praksis er det disse forskere og deres teorier, der står i centrum for afhandlingen, ikke det historiske fænomen patriotisme.

Bogen er desuden præget af en vis ujævnhed. Det gælder særligt det lange indledende teoretiske afsnit, som er ganske overflødigt i forhold til en forståelse af patriotismen, men som til gengæld er uomgængeligt, hvis bogens »skjulte dagsorden«, som jeg antager, er en påvisning af de førnævnte teoris fortræffelighed. Det næsten »RUC'ske« teori-afsnit kan måske have sin berettigelse i en universitetsopgave, men ikke i en videnskabelig udgivelse om dansk patriotisme. Årsagen til dette lange afsnits eksistens skal da også nok søges i den omstændighed, at bogen er en om- og viderebearbejdet udgave af forfatterens ph.d.-afhandling fra midten af 1990'erne, og det er desværre ikke lykkedes hende at udviske afhandlingens karakter af at være en »opgave«. Foruden det just nævnte teori-afsnit drejer det sig om dele af teksten, hvor der ofte henvises til, hvad denne eller hin forsker måtte mene om det emne, forfatteren behandler. At henvise til andre forskeres meninger er der ikke noget galt i, men det kommer i denne bog ofte til at virke noget påklistret. Referencerne til Foucault, Højrup osv. falder ikke naturligt i sammenhængen, men bliver usmidigt bragt i spil forskellige steder i teksten. Det er netop det, der gør, at disse teoretikere og deres teorier – ikke patriotismen – kommer til at fremstå som afhandlingens egentlige hovedærinde.

Man kan mene om denne fremgangsmåde hvad man vil, men det betyder, at afhandlingen som historisk afhandling ikke slår til. Der er alt for mange uløste spørgsmål tilbage. Spørgsmål, der muligvis ikke har relevans for at bekræfte fortræffeligheden af Foucaults, Højrups og Althussers teser, men som bestemt har relevans, når det drejer sig om patriotismen som fænomen. Til gengæld bliver man klar over, at de ovennævnte teoretikeres analytiske modelbygninger kan bruges til at analysere fænomenet patriotisme. Hvad vi så end kan bruge det til! Patriotismens egen historie og dens mange forskellige facetter mangler fortsat at blive skrevet.

Peter Henningsen

Peter Korsgaard, Inge Seiergaard og Johannes Pedersen: Jernløse under forvandling – set gennem billeder 1880-1950, Forlaget Vommevad og Lokalhistorisk Forening for Jernløse Kommune, Jernløse 2000, 96 s., 100 kr.

En populær genre inden for lokalhistorien er postkortbøgerne *X kommune før og nu* eller *X i gamle dage*, hvor der bringes billeder sogn for sogn, landsby for landsby. I Jernløse Lokalhistoriske Forening syd for Holbæk har man imidlertid valgt en anden (og mere frugtbar) fremgangsmåde, idet man har samlet billederne efter emne, således at billederne er med til at fortælle kommunens historie fra slutningen af 1800-tallet og frem til 1950. Bogen, der dækker sognene Kvanløse, Nr. Jernløse, Sdr. Jernløse, Søndersted, Søstrup og Undløse, indledes med en »Oversigt«, der opridser hovedlinjerne i kommunens udvikling gennem de sidste 200 år med vægt på perioden efter 1880. Derefter følger temaerne: »Bygningerne«, »Produktion og handel«, »Service, kommunikation m.m.«; »Det offentlige liv« og »Opvågnen – fritidsliv«. Hvert tema har en kort introduktion, hvor der gøres rede for udviklingen i perioden. Disse hovedtræk følges op af billederne, der både giver de traditionelle oplysninger om gårdens/husets historie og ejere, men netop også belyser udviklingen. Således kan man i afsnittet »Produktion og handel« følge periodens omvæltninger inden for landbruget: omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion og mejeriernes indtog. Ligeledes industrialiseringen, der i Jernløse sker i form af teglværker, et mindre i Undløse og det store, landskendte Knabstrup Teglværk, der hurtigt blev egnens største arbejdsplads. Afsnittet »Bygningerne« skildrer glimrende den udvikling i landbrugets huse, der fandt sted i perio-

den, hvor de gamle firlængede stråtede gårde afløstes af grundmurede bygninger med skifer-tag og med et i forhold til avlsbygningerne fritstående stuehus. Endelig er de to sidste afsnit »Det offentlige liv« og »Opvågnen – fritidsliv« med til at dokumentere den politiske og åndelige udvikling i datidens landbosamfund, hvor bonden frigjorde sig fra de gamle bånd til statsmagten. Der oprettedes frikirker, friskoler, missionshuse, ligesom Undløse fik sin højskole.

Anmelderens yndlingsfotos er billedet fra 1918 af teglværksejer Valdemar Andersens moderne stue, der er placeret over for et nogenlunde samtidigt foto af tømrer J.P. Christensens mere gammeldags bondestue med mange billeder på væggen, bl.a. det kendte tryk af Frederik 6. og Frederik 7. med påskriften: »Mildelig løste han bondens bånd« (s. 82-83).

Jernløse under forvandling er som nævnt et frugtbart og glimrende bidrag til fornyelse af de traditionelle lokalhistoriske billedbøger. Bogen fremtræder – takket være rundhåndet støtte fra Jernløse Kommune – i et dejligt og læseværdigt layout.

Christian Larsen

Bent Bang Larsen: Saltlandet. Kulturlandskabets historie i Sæby Kommune, Sæby Museum, Sæby, 2000, 271 s., 295 kr.

Det er en særdeles flot udstyret bog, Bent Bang Larsen, der er leder af Sæby Museum og uddannet middelalderarkæolog, her forelægger både det lokalhistorisk interesserede og det alment historieinteresserede publikum. Bogen rummer mange fremragende gamle fotografier fra Sæbyejnen, Sæby Købstad og Østvendssyssel og en del udmærkede nutidige farvefotografier. Anledningen oplyses på bindets bagside at være 30-året for kommunesammenlægningen og en række byjubilæer i de seneste år. Det er bogens ambition at være noget mere end en traditionel lokalhistorisk sogne- og egnsbeskrivelse eller byhistorie. En nyere byhistorie forligger da også for Sæby Købstads vedkommende i 2-bindsværket *En by ved havet* fra 1970 forfattet af Poul G. Ørberg og Ejnar Jakobsen. Bent Bang Larsen vil skildre kulturlandskabets udvikling i Sæby storkommune nærmest fra jægerstenalderen til vore dage. Målet er at skildre, hvordan menneskene har præget landskabet, kultiveret det, så det har taget form – og hvordan kulturlandskabet også har sat sit præg på landbruget og andre landlige erhverv samt på bykulturen. Bent Bang Larsen er gået til opgaven med et stort fond af viden om og materiale til emnet. Den lokalhistorisk interesserede kan ikke ønske noget bedre

værk at søge besked i. Bindets bagside oplyser da også igen, at målpublikum er de lokalhistorisk interesserede, de (lokale) offentlige myndigheder, der arbejder med land og by samt turister, der her skal kunne finde en sammenhæng i områdets landskab og dets kulturhistoriske levn.

Bogen er kronologisk og topografisk disponeret, men har også nogle tematiske afsnit. De indledende afsnit skildrer først landskabets karakter og siden oldtidens bosættelser og forudsætningerne for kulturlandskabets udvikling: Veje, kulturlandskabet og herreds- og birkeadministrationens tilblivelse. Middelalderens kirkegrundlæggelser og mange nye bosættelser behandles både sognevis inden for Sæby storkommune og tematisk, hvad kirker og klostre angår. Længere er afsnittet om det, Bent Bang Larsen kalder »En ny tids landskabsbillede«, der omhandler tiden fra senmiddelalderens godsdan- nelser frem til andelstiden. Det er opdelt i en sogneinddelt beskrivelse af de små landbosamfund. Efter et kort blik på byggeskikken på landet vendes blikket mod de nye samfund, stationsbyerne. Da vægten ligger på bebyggelses- udviklingen, er andelssamfundet ikke så fremtrædende, som det kunne ventes i skildringen af et landbrugsdomineret samfund, der blomstrede op netop under den store andels- og stationsby- vækst. Men der gøres dog opmærksom på, at enkelte landsbyer blev til mejeribyer og dermed fik en ny karakter. Ligeledes introduceres begrebet vejby. Et eksempel, der forener de to begreber, er Syvsten ved Hjørring-Sæbyvejen. Mejeriet ved landevejen trak en bosættelsesproces med sig. Der kom brugs og købmand i 1890'erne, og en del håndværkere flyttede til, men så begunstige- de jernbanen snart andre byer som Hørby.

Det virker lettere forstyrrende på dispositionen, at forfatteren i afsnittet om en ny tids land- skabsbillede gør de rene landkommuner og landbosamfund færdige og samtidig trækker tråde ind i 1900-tallet og helt frem til indvirk- ningen af den ene af det sidste årtis omdebatterede vendsysselske motorveje, Nr. Sundby-Fre- derikshavn-motorvejen. Derved bliver kronolo- gien lidt flagrende og kommer ud af trit med af- snittets egentlige kronologiske og tematiske ramme. Bent Bang Larsen mener åbenbart, at han opnår størst strukturel stringens ved at af- slutte de enkelte bosættelsesformer i de afsnit, der behandler disse bosættelsers opståen og blomstring, for at de ikke skal gribe ind som yderligere komplicerende elementer i de næste kapitler, der omhandler nyere bytyper. Næste afsnit behandler »de nye byer« (stationsbyer) og trækker også her trådene frem til nutiden, for at vie den sidste tredjedel af bogen til Sæbys ud- vikling. Med Sæby starter vi igen tilbage i 1400- tallet – for klosterkirken endog før, hvor byen først optræder som købstad og ender med aktu-

elle tendenser i byens byggeri. Byen voksede fra senmiddelalderen frem som søkøbstad med han- del på Norge, men fik et alvorligt knæk med Svenskekrigene i 1657-60 og sank ned til noget nær landsbystatus i næsten to århundreder frem til midten af 1800-tallet. Således forsvandt de gamle 2-etageshuse i byen til fordel for lave 1-etages huse, der først blev afløst af fleretages- huse midt i 1800-tallet igen.

Forfatteren påviser i afsnittene om middelal- deren og om det nye landskabsbillede det særeg- ne i kulturlandskabets udvikling: Den skarpe jord har begunstiget en særlig vægt på kvæg- brug. Som det var karakteristisk for Vest- og Nørrejylland, har store dele af sognet, før som efter udskiftningerne, været præget af en stor andel enkeltgårde. Derfor var det først stations- bydannelserne, der gav væsentlige nye bydan- nelser, som adskilte sig fra de relativt få, små landsbyer. Den største og mest omfattende mo- derniseringsperiode blev uden tvivl andels- og stationsbytiden, der kom med jernbanen fra Nr. Sundby til Sæby, og det skete først fra sidst i 1890'erne og i de første årtier af 1900-tallet. Fire små landsbyer og hussamlinger voksede på få årtier til egentlige bysamfund: Hørby, Torslev, Dybvad og Præstbro. De fik stationer, mejerier, som regel et gæstgiveri eller hotel, enkelte min- dre virksomheder. Kun Dybvad udviklede sig til en egentlig, omend lille, industriby med tegl- værk og andelssvineslagteri. Det beskrives i de- taljer, hvordan disse nye byer, alt efter deres til- pasningsevne, efter jernbanernes nedlæggelse er gået frem eller stagneret. Byerne fik de tra- ditionelle stationsbyhuse i murermesterstil i røde mursten. Tilflytterne kom fortrinsvis fra de om- givende landkommuner.

Bent Bang Larsen beskriver indgående drifts- systemernes sammenhæng med den for store dele lidet frugtbare jord. De mange enestegårde bevirkede, at der opstod relativt få landsbyfæl- lesskaber i Østvendssyssel. Derimod var der rela- tivt mange hovedgårde – de fleste af ret beske- den størrelse. Det mener Bent Bang Larsen kan være en følge af, at det var let at sammenlægge enestegårde. Var jorden ikke meget velegnet til kornavl, kunne der til gengæld med godt resul- tat satses på studeopfostring og -salg til eksport. Egnens største hovedgård, Voergård, blev skabt af indtægterne fra studeopdræt.

Enestegårdene havde som regel deres parcel- ler samlet. De opstod som øer i den ufrugtbare natur. Var de af en vis størrelse, forekom der ofte gårddeleliger – helgårde blev til halvgårde. Driftsformen var græsmarksbrug uden tægt. De mange gårde var, ifølge forfatteren, ikke i fællesskab, og derfor var jorden ikke fordelt om- hyggeligt på god og dårlig bonitet som på øerne. Der opereredes med indmarker med intensiv drift og udmarker med ekstensiv drift. Selv ind- markerne var præget af så skarp jord, at halvde-

len heraf normalt lå brak. En del hede forekom også – en del var opstået på gammel skovbund. Her kunne der kun holdes kvæg og får. Heden og anden skarp og ufrugtbar jord blev derfor benyttet som fælles overdrev, hvor landsbyernes hyrder drev kvæget ud. Sent i 1800-tallet begyndte en opdyrkningsproces anført af Hedeselskabet med mergling af den sure jord og større opdyrkninger.

Ind i mellem forekommer et afsnit om landbobygninger og i Sæbyafsnittet en del om Landsforeningen Bedre Byggeskiks virke. Bogen kommer således langt rundt, men har lidt vanskeligt ved at arbejde de arkitekturhistoriske elementer ind i beskrivelsen af kulturlandskabet og bydannelserne. Bent Bang Larsen har et klart sigte med de mange bebyggelsehistoriske og arkitekturhistoriske indslag teksten rummer. Det er at pointere, at de historiske betingelser i Sæby, bl.a. den langvarige stilstand købstaden faldt i efter svenskekrigene, har bevaret et unikt miljø med mange gamle huse. Nationalmuseets navnkundige inspektør Hugo Matthiessen gennemfotograferede i 1917 byen med byrådets støtte. Der udarbejdedes siden byplaner med særlige bevaringsbestemmelser og en endelig plan kom i 1950'erne. Men Bent Bang Larsen finder helheden truet af de seneste årtiers byggeri. Og så plæderer bogen også for, at byens nyere byggeri og egnens »nye« byer indeholder egenartede stilelementer, der er bevaringsværdige. Således fik Landsforeningen Bedre Byggeskik en særlig indflydelse i Sæby, hvorfra foreningens ledende ildsjæl, arkitekten Harald Nielsen stammede.

Sæby oplevede et stort fremskridt, efter at jernbanen til byen blev taget i brug i 1899. Her blev væksten kraftigst. Fra en landsbylignende fremtoning midt i 1800-tallet havde byen først i 1900-tallet fået et ægte købstadspræg. Den gamle middelalderlige gadeplan blev i 1860'erne brudt bl.a. af et torv. Industri var der måske ikke meget af. Dog ser vi et bryggeri og et jernstøberi vokse frem, ligesom der i 1851 blev grundlagt et kombineret farveri og uldspinderi. Men handelen blomstrede op, og Grønnegade blev lige så vigtig som den gamle hovedgade, Vestergade. Fiskeriet blev også et vigtigt erhverv for byen ved Kattegat og da ikke mindst efter, at jernbanen åbnede for hurtig afsætning af fangsterne. De lave byhuse langs hovedgaderne veg for 2-etages murstenshuse.

Forfatteren betegner byen som både købstad og stationsby, hvilket kan give lidt begrebsforvirring, da det dog var en gammel købstad, der fik en station og et stationskvarter. Selvom den nybyggede station gav anledning til at en ny bydel voksede frem, skete der ikke som ved mange stationsbydannelser i landområderne en opdeling i en ny og en gammel bydel. Bent Bang Larsen konstaterer, at stationskvarteret ikke adskiller sig synderligt fra oplandets stationsbyer,

men at det fungerede i tilknytning til den gamle by modsat de rene stationsbyer. Kvarteret rummede kun »begrænsede butikker eller værksteder«, hvormed forfatteren vel mener, at byens største butikker og værksteder forblev i bymidten. Altså blev byen ikke en stationsby eller »ny by« i dette begrebs traditionelle forstand, men den var en købstad, der fik et væsentligt vækst- incitament fra jernbanen.

Det kunne have været en fordel, hvis Bent Bang Larsen havde gjort mere ud af at analysere erhvervsudviklingen i byen og påvist erhvervsstrukturens sammensætning. Vi får en skildring af de nye kvarterers fremvækst og af gamle bydeles transformation, men forstår ikke rigtig, hvorfor de ændrer sig. Selvom hovedtemaet er kulturlandskabet i Østvendssyssel, gør Bent Bang Larsen kun lidt ud af samspillet mellem købstad og opland. Det ville også have været spændende at høre nogle enkelte tanker om Sæbys udvikling i forhold til den hurtigt ekspanderende nabo Frederikshavn og til det gamle administrative centrum Hjørring.

Bent Bang Larsen synes bevidst at have villet undgå en masse tunge facts og tabeller med befolkningsudvikling, erhvervsfordeling osv. Men det er et spørgsmål, om ikke fremstillingen ville have vundet i præcision ved en moderat brug af økonomisk og demografisk statistik. Skildringen af de enkelte landsby- og bysamfund synes at have forbillader i f.eks. Niels Peter Stillings og Peter Dragsbos funktionelle bybeskrivelser i Stationsbyprojektets publikationer, men begrænser sig ofte til en deskriptiv opremsning af huse og virksomheder og forklaringer på byernes morfologi. Man kunne godt på steder have ønsket sig en mere funktionel beskrivelse af disse småsamfund. Det skal dog siges, at en sådan beskrivelse lykkes ganske fint for »de nye samfund«. Desuden tages der hul på de forskellige bebyggelsestyper i de perioder, de blev skabt: landsbyerne og enestegårdene således i de tidlige afsnit, stationsbyerne i et særligt afsnit og historien føres så at sige up to date. Det bryder en rimelig kronologisk sammenhæng i bogen.

Det overlades i for høj grad til læseren selv at få samlet de mange brikker til det puslespil, der danner billedet af det Østvendssysselske kulturlandskabs udvikling i samspil med byudviklingen. Den største anke, der kan rejses mod bogen er, at den mangler en styrende problemstilling og en trinvist fortløbende analyse. Rundt om i bogen er der mange gode iagttagelser og kloge delkonklusioner ligesom periodindeledningen i sig selv er fornuftig, men helheden samles ikke godt nok op. Det er uheldigt, når hensigten er, at læseren skal forstå sammenhængen i kulturlandskabet. Der mangler reelt også en afsluttende konklusion, og forfatteren har ikke haft ambition om at samle kulturlandskabets udvikling i en samlet tolkningsramme eller forklaringsmo-

del. Desuden følger Bent Bang Larsen sine særlige interesser i landskabsgeografien og arkitekturhistorien gennem bogen. Det lykkes ikke ganske at knytte disse to ender sammen. Sæbyafsnittet slutter godt nok med en klage over, at bymidten ændres, så dens gamle identitet er ved at forsvinde. Det fører Bent Bang Larsen til at udtrykke håb om, at hans bog kan hjælpe til at belyse lokalsamfundets udvikling og identitet, så denne nedbrydning kan forhindres. Men han synes ikke at markere helt klart, hvor skoen trykker.

De anførte kritiske bemærkninger kan lyde som en alvorlig kritik, men bogen skal alligevel have en solid anbefaling med på vejen. Bent Bang Larsen har samlet et omfattende og solidt materiale om en egn, en nuværende storkommune, og illustreret det på bedste vis med gode fotografier. Man lærer meget om Østvendssyssels særlige udviklingsbetingelser og historie. Og så er der, som nævnt, alle disse gode billeder.

Steffen Elmer Jørgensen

Eigil Holm: Horsensegnen. Atlas – Natur – Miljø – Historie – Erhverv, Foreningen Horsens-Ren Fjord, Eigil Holms Forlag, Gedved, 2000, 232 s., 348 kr.

Lokal encyklopædi, planlægningsværktøj, lærebog for skoleungdommen i Horsens og Omegn? Mulighederne er mange med denne – på mange måder enestående – bog. Med udgangspunkt i et stærkt engagement i natur og miljø i og omkring Horsens Fjord har forfatteren søgt at samle alt relevant materiale – baggrundsmateriale om man vil – til en forståelse af det komplicerede samspil mellem fjorden og dens omgivelser (det omgivende landskab, Kattegat og fjordluften) samt sidst, men så sandelig ikke mindst, menneskenes påvirkninger af alt dette.

Opgaven kan synes umulig, og grundlæggende udelukker den holistiske betragtningsmåde egentlig afgrænsning til én fjord og dens omgivelser. Alene samspillet i form af vandudskiftningen mellem Kattegat og fjorden (behandlet s. 97f.) illustrerer den valgte afgrænsnings problem.

Når bogen alligevel er både vellykket og inspirerende hænger det sammen med kærligheden til emnet er vel afbalanceret med saglighed og bredde i stoffet. Hovedvægten ligger på alt det, der omgiver Horsens Fjord, herunder selvfølgelig Horsens, men også skove, åer og vandløb samt kirker, voldsteder, skanser, herregårde, møller, veje og jernbaner m.v. Hertil kommer så vor tids miljøpåvirkninger i form af jagt, havbrug, muslingefiskeri, landbrug, industri, lossepladser, spildevand, renseanlæg osv.

I sagens natur kan alle emner ikke være behandlet fyldestgørende, ligesom alle relationer ikke kan finde omtale og blive dokumenteret. F.eks. gives der over seks sider en smukt illustreret gennemgang af landbruget på Horsensegnen, hvor der med udgangspunkt i de lokale jordbundsforhold (baseret på kortværket *Jordklassificering i Danmark 1:50.000*), det lokale klima (som er præget af markante klimaforskelle) redegøres for bedriftsstørrelse (fleste omkr. 10 ha, gennemsnitsstørrelse i de 6 kommuner 34,1-42,1 ha), afgrødefordeling (dyrkning af vinterhvede og vårbbyg er fremherskende), husdyrhold samt antallet af disse (maj 1998: 90) og placeringen af de økologiske brug (et af de få farvelagte kort i bogen, der er dårligt gengivet).

Hvad angår landbrugets miljøpåvirkning af fjorden finder man derimod på disse sider meget lidt. I en billedtekst til et af bogens mange fine luftfotografier hedder det: »Fritgående svin på mark nær Tebstrup. Der er sølepladser og hytter til svinene. Hvis der er for mange svin på arealet, roder de græsdaekket op. Derved bliver der fare for forurening af jorden og vandet«. For ubefæstede sjæle kunne dette lede til den opfattelse, at svinefarme var at foretrække, hvilket bestemt er diskutabelt. Fair nok bringes dog også definitionen på en dyreenhed (DE), der for ikke-landbrugsdyr vel opfattes som svarende til »et dyr«. Sandheden er en ganske anden, idet (citater, s. 207): »DE = Dyreenhed. Det svarer til 6000 Foderenheder pr. år. Der går 3 søer med smågrise indtil 25 kg eller 30 slagtesvin på en dyreenhed«.

Tilsvarende gives der en god og illustrativ gennemgang af Horsensegnens industri fordelt på brancher uden deres påvirkning af miljøet, herunder fjorden berøres. Men måske er Horsensegnen sparet for den slags problemer? At det ikke er tilfældet bekræftes – indirekte – af bogens to sidste kapitler, der henholdsvis behandler Horsens Centralrenseanlæg og affaldsbehandlingen. Den opmærksomme læser vil da også på s. 100 finde en fig. 100B, der viser udledningen af fosfor og kvælstof til Horsens Fjord 1995 fordelt på kilder, ligesom der på samme side omtales to virksomheders ulovlige udledning af kromholdigt spildevand.

Årsagen til, at bogen finder omtale i nærværende tidsskrift er dog ikke disse betragtninger, men projektets værdi for studiet af kulturlandskabet og dets betydning for den gode lokalhistorie. Dels ved at behandle emner som vandløbene, skovene, borge, vandmøller, vejnettet og arkæologien på en tiltalende måde, om end der rent historiske oplysninger faktisk flere steder har en tilbagetrukket position. Dels – og det er den egentlige pointe – ved den udstrakte anvendelse af kartografisk materiale (nyt, gammelt og specialtegnet), luftfotografier og fine, farvelagte tegninger og diagrammer der tilsammen fremstår som en forbilledligt, formidende form.

Kendere af det hedengangne *Bygd* (Horst Meesenburg) genkender udformningen, men også i vort naboland har det stort anlagte udgivelsesprojekt *Sveriges Nationalatlas* (SNA) benyttet en lignende udformning (se f.eks. bindet *Atlas över Skåne*). Hvad enten man står i begreb med en lokalhistorisk udgivelse i form af en bog – eller en artikel – er der altså inspiration at hente. Se den – nyd den!

Tommy P. Christensen

Ove Hermansen: Danmarks fyrtårne og fyrskibe. Beskrivelse og historie fra 1560 til i dag, Billesø & Baltzer, København 2001, 208 s., 268 kr.

I 1994 bragte det arkitekturhistoriske tidsskrift *Architectura* en artikel om fyrtårne skrevet af den kendte kunsthistoriker Ejner Johansson. Hos Farvandsvæsenet i København var han faldet over en række gamle konstruktionstegninger af fyrtårne, der afslørede, at flere af 1700-tallets kendte arkitekter havde været involveret i fyrtårnsprojekter. Johansson følger i artiklen også fyrtårnene frem til nutiden, og han slutter af med følgende aktuelle kommentar: »Hvad der så skal ske med disse mastodonter, er der vist ingen der rigtig ved; man har været inde på at lade de slukkede fyr stå som en art museumsgenstande eller arkitekturmindesmærker, mange steder er de en væsentlig del af landskabets skønhed. Bare at rive dem ned, efterhånden som de slukkes, vil være meningsløst. Lidt overvejelse i tide kan nok være nyttig« (*Architectura* 16, 1994, s. 29).

Selvom Danmark i kraft af sin lange kystlinje hører til blandt de store fyrtårnsnationer, har fyrtårnene ikke indtaget nogen betydelig plads i danskernes bevidsthed, sådan som det f.eks. har været tilfældet i Tyskland, hvor *Leuchtturm*'et ikke mindst i DDR, blev et vigtigt symbol på udlængsel og frihed. Måske vil den danske ligegyldighed over for fyrtårnene ændre sig i fremtiden, i hvert fald er der nu kommet den første håndbog om emnet, og det er en god begyndelse, der hermed er gjort. Bogens forfatter, Ove Hermansen, har i en menneskealder været flyveleder i Københavns Lufthavn, men samtidig har han interesseret sig for fyrtårne og fyrskibe. I 2000 brugte han og hustruen sommerferien på at besøge 120 fyrtårne og 7 fhv. fyrskibe, og allerede den 22. maj 2001 lå en færdig bog klar hos forlaget Billesø & Baltzer.

I *Danmarks fyrtårne og fyrskibe* beskrives 160 fyrtårne og 7 fyrskibe, landsdel for landsdel, og selvom omtalen af de enkelte fyranlæg kan variere en del i omfang, rummer de næsten altid informationer om historie, beliggenhed, adgangsforhold og åbningstider. Desuden oplyses i en

særlig tekstboks om fyrenes fyrlistennummer, flammehøjde, fyrtype og fyrkarakter (blinktype). Endelig er der mindst ét farvefoto af hvert anlæg. Herudover finder man i bogen en kort fremstilling af fyr- og farvandsvæsenets historie og af fyrskibenes historie, en liste over fagudtryk samt en kommenteret litteraturliste. *Danmarks fyrtårne og fyrskibe* er således en bog, der helt lever op til det, man kan forvente af en gedigen håndbog. Det er også en smuk bog i et handy format, spækket med farvebilleder og skrevet i et godt og ligefremt sprog.

I afsnittet »Kan og skal de danske fyrtårne bevares?« tager Ove Hermansen tråden fra Ejner Johanssons artikel op, og han opfordrer landets lokalhistorikere og lokale politikere rundt omkring til holde øje med »deres« fyr, og gøre hvad de kan for at sikre dem i fremtiden. I dag er kun 12 fyrtårne fredede, men der foreligger nu fra Skov- og Naturstyrelsens side forslag om nyfredning af yderligere 10 fyr. Om dette kan man læse mere i styrelsens rapport *Danske Fyranlæg 1750-1950. Temagennemgang 2001*, der rummer bygningsbeskrivelser og billeder af 70 fyranlæg (Rapporten kan i øvrigt fås gratis hos Miljø- og Energiministeriet).

Med hele to publikationer i 2001 er der for alvor sat fokus på danske fyrtårne. Ove Hermansens håndbog viser, at der langs vore kyster ligger mange oplevelser og venter, men den antyder også, at fyr- og vagervæsenets lange historie er nok så interessant. F.eks. strejfer han den konflikt, der lå indbygget i selve væsenet som sådant, idet lodsene, der hørte under vagervæsenet, måtte se med blandede følelser på de nye fyr, der jo mindskede behovet for lodsning, og dermed true dem på brødet. Hermansen nævner også kort, at den danske stat frem til Øresundstoldens ophævelse i 1857 havde en direkte interesse i, at de indre danske farvande henlå i mørke, således at fremmede skibe på deres rejser mellem Øster- og Nordsø holdt sig til de brede stræder, hvor sundtolden opkrævedes. Det danske fyr- og vagervæsenets historie er således ikke særlig heroisk, og mon ikke også dette har været med til at dæmpe danskernes begejstring for deres mange fyrtårne? Lad os håbe, at dette snart vil ændre sig.

Karl Peder Pedersen

Luise Skak-Nielsen: Tivoli og verden udenfor, udgivet af Tivoli, i kommission hos Høst & Søn, København 2000, 303 s., 348 kr.

I 1843 åbnede Georg Carstensens Sommer-Tivoli i København. Han ville levere behagelige forlystelser til en rimelig pris og samtidig støtte er-

hvervslivet. Resultatet blev den forlystelseshave, der nu mere end 150 år efter længst er blevet en institution, kendt i ind- og udland. Der er skrevet meget om Tivoli, men mest causerende jubilæumsbøger uden systematisk udnyttelse af de rige samlinger, som er bevaret om Tivoli. I forbindelse med 150 års-jubilæet i 1993 åbnede Tivoli Museum i det såkaldte H.C. Andersen Slot på Rådhuspladsen, men der blev ikke udsendt jubilæumsbog i året. Gedigen tivolilitteratur kom der dog med Ida Haugsteds bog om arkitekten H.C. Stillings bygninger i den ældste have (*Tryllehaven Tivoli*, Museum Tusculanum 1993).

Det fagligt funderede værk om hele Tivoli frem til nutiden forelå først i 2000. Tivoli er udgiveren, men bogen er ikke tænkt som egentlig jubilæumsbog, og den løfter sig også højt over traditionelle lejlighedsbøger. Luise Skak-Nielsen har som etnolog og leder af det nu lukkede Tivoli Museum samt tidligere museumsinspektør ved Københavns Bymuseum godt kendskab til arkiver og billeder om Tivoli, og hun inddrager den nye faglitteratur om national identitet, underholdning og udstillinger ude i verden. Det gør i sig selv bogen til et stykke alment interessant kulturhistorie. Og så er det en fornøjelse, at bogen også teknisk set er gennemarbejdet til sidste detalje. Bogen er i stort format med plads til de hundredvis af originale illustrationer fra Tivolis og byens andre billedsamlinger, herunder et væld af pragtfulde plakater. Både sort-hvid billeder og farvebilleder (det er de fleste) samt den tospaltede tekst står behageligt på godt papir, der passer til det luksuriøse tivoli-røde forsatspapir og sorte titelblad med gul og rød tekst. Når man åbner bogen, får man fornemmelsen af lys i mørket, hvad Tivoli jo faktisk altid har leveret. Den udsøgte grafiske form og produktion skyldes Freddy Pedersen.

Luise Skak-Nielsen ønsker at fortælle tivolihistorie i forhold til »verden udenfor«, så udviklingen i haven bedre kan forstås og forklares (s. 8). Den vinkel har den tidligere litteratur ikke haft så meget fat i. Det kan skyldes, at det kan være vanskelig at forene det samfundsrelaterede med de virksomhedsinterne forhold, som altid forventes indeholdt i jubilæumsbøger og lignende. Denne bog er imidlertid et eksempel på, at det ene ikke udelukker det andet, og at man kan komme langt med en god disponering af stoffet. Der er elleve afsnit, som dækker perioden fra 1843 til 2000. De følger samtidig direktørperioderne (fx den senere museumsmand Bernhard Olsens 1868-85). En fast underinddeling gør dog, at man også kan informere sig mere tematisk på tværs af tiden. De gennemgående temaer om udviklingen i havens anlæg, byggeri, design, nye forlystelser, teater, dans, musik og restauranter er i hvert af hovedafsnittene samlet under »Forlystelseshaven« og markeret med

rødt i indholdsfortegnelsen. Gennemgående er det også, at hvert hovedafsnit har en indledning, hvor de samfundsmæssige forhold i perioden rides op, ligesom der er sammenfatninger, hvor både det interne og eksterne samles op. Endelig bringer billederne og deres tekster den travle læser langt på vej. Der er planer, så man kan følge havens udstrækning, gamle stik, programmer, kunstneriske plakater (fx Thor Bøgelunds), søde eller hvasse bladtegninger, og sidst men ikke mindst fotografier, som kom ind i verden omtrent samtidig med Tivoli. Mine personlige favoritter er billederne af opbygningen af de såkaldte festarrangementer, som teatermaleren Carl Lund og tivolidirektør og arkitekt Knud Arne-Petersen stod for i årene 1900-1920 (s. 147). Ved simple midler kom publikum på belærende »rejser« til varme lande med fremmed kultur eller de kunne opleve dansk købstadside i 1914 med en kopi af den danske pavillon fra verdensudstillingen i Paris 1900 (s. 128). Tivoli havde selv været »på udstilling«, idet haven i 1888 var en del af den store nordiske industri-, landbrugs- og kunstudstilling i København. Der er også fascinerende fotografier, hvor man ser direkte ud over publikum. Et udsnit af hundreder af børn i matrostøj, som ser på Pjerrot ved feriefest i 1916 er næsten ikke til at få øjnene fra (s. 145).

Impulserne udefra fik helt fra Carstensens dage indflydelse på valget af forlystelser, besøg, økonomi, ja havens eksistens. Boldene blev spillet ind i haven, og de måtte gribes, hvis det hele skulle løbe rundt, også økonomisk. Afsnittet om forspillet til Tivoli beretter om de forlystelseshaver, der allerede fandtes ude i Europa. Den bereste iværksættertype Georg Carstensen så heri muligheder for ny udfoldelse i et moderne og demokratisk samfund på vej. Nogle frygtede dog, at underholdningen ville trække folk væk fra det væsentlige, det nationale og det politiske. Ganske vist kom der basar og mauriske bygninger, italiensk teater og karavaner med fremmede folkeslag, men siden 1848 har det ikke skortet på national ånd på stedet, godt støttet af Lumbyes kompositioner og de mange dannebrogsslag. Der er blev holdt mindefester og grundlovsfester, og den helt store kulmination kom forståeligt nok under og lige efter den tyske besættelse 1940-45. Ved Tivolis 100 års-jubilæum i 1943 strømmede publikum til som aldrig før. I befrielsessommeren smeltede København, Danmark og Tivoli næsten sammen i glædesfesten. »Befrielsestropperne blev hyldet. Overalt vejede de allieredes flag farver og symboler. Danskheden og modstandsbevægelsen gled ind i hyldesten. Det var så enkelt, fordi alle sluttede op om de samme helte og fjendebilleder« (s. 194). Og man kunne tilføje, at ruinen af den schalburgterede koncertsal (1944) nok også gav et særligt bidrag til fællesskabet i Tivoli den sommer.

Udefra kom også kulturradikalisme i 1930'erne og 40'erne, ferielov og ønsker om at komme ud af byen til sol og vand. Det kom til at sætte præg på det borgerlige Tivoli, som der ligefrem var planer om at nedlægge eller i det mindste flytte ud af byen. København og planlæggerne var altid hårde modspillere. Konkurrencen var imidlertid kommet for at blive, og det er da også et tema, der berøres mange gange i bogen. Der *måtte* næsten komme problemer i kølvandet på samfundsændringerne fra slutningen af 1960'erne. For hvem var nu det brede publikum, som man hidtil havde haft? På en måde handler den senere del af bogen om Tivoli-ledelsens stadige forsøg på finde balancen i en ny tid med »tivolisering« andre steder og tilbud om populære og børnevenlige oplevelser en mængde nye steder. Det gik til sidst ikke så godt for gamle Tivoli. Om perioden 1996-2000 hedder det, at haven er blevet anskuet med managementøjne (s. 288), og den tjekkede caféstil har sejret (s. 292). Stilskitte overalt, kort sagt, og man mærker, at det ikke har været det sjoveste at skrive om disse forandringer, selv om det nu ser ud til, at Tivoli er landet acceptabelt i en ny globaliseret tid med mere fart på det hele.

Mange kunstnere har i tidens løb sat præg på Tivolis plan, anlæg og inventar, og det er i reglen sket med inspiration udefra. Det samme gælder nye events og forlystelser, hvor man har plukket fra verdensudstillingerne og internationale forlystelsesparker stort set fra første begyndelse. På det punkt var en række af direktørerne meget aktive. De rejste og så, hvad der morede og lønnede sig andre steder. Luise Skak-Nielsen tager ikke glansen fra Tivoli i denne bog, men hun viser systematisk, at det originale mest har været at finde i selvbilledet og reklamen for Tivoli. Verden har hele tiden smittet af, for ellers kørte hverken gynger eller karruseller! Noter, litteraturliste og et afsnit om Tivolis arkiv og samlinger runder den flotte bog af. Et register havde været nyttigt, men skal man bruge den kulturhistorisk mere end på personniveau, er det muligt at finde rundt uden.

Margit Mogensen

Birgit Andreassen: Rødovre i 100 år 1901-2001, Rødovre Kommune, 2001, 120 s., 98 kr.

Rødovre Kommune har festligholdt sit 100-års jubilæum med denne bog, men bysamfundene i kommunen er jo langt ældre. Brønshøj-Rødovre Sogn bestod af Brønshøj, Husum, Utterslev, Emdrup, Vanløse, Rødovre og Islevmark. Den gamle enhed blev brudt op i 1901, da Rødovre og Islevmark blev holdt udenfor, mens de førstnævnte

områder blev indlemmet i Københavns Kommune, i øvrigt sammen med Valby, Vigerslev og Kongens Enghave fra Hvidovre Sogn og Sundbyerne på Amager. Rødovre og Islevmark fortsatte sit skæbnefællesskab i den nye kommune, der fik status af landkommune. Historien om kommunens videre tilværelse, er derfor historien om en landlig bebyggelses voldsomme vækst i nabo-skabet med den mægtige hovedstad.

Og væksten var virkelig voldsom. Mens der i 1921 var 1643 indbyggere i kommunen, var der i 1929 allerede over 5200, 1939 over 12.000 og i 1960 ca. 40.000. Der var selvfølgelig ikke tale om en indre fremkaldt fremgang, for kommunen har gennem hele perioden hentet sit økonomiske potentiale i København. Ikke desto mindre er det rimeligt og berigende at få en skildring af byens udvikling på dens egne præmisser. Bogens styrke er da også forfatterens intime kendskab til stort og småt i lokalsamfundet. Dens skildring af opbygningen og udvidelse af de kommunale institutioner, erhvervsliv, indkøbsmuligheder, lokale foreninger og andre initiativer giver et godt, lokalt billede af velfærdssamfundet set fra neden. Skildringen af det sociale boligbyggeri er også informativ. Det understreges generelt af et billedstof, der viser, hvad et godt lokalhistorisk arkiv kan præstere.

At bogen behandler stort og småt i lokalsamfundet er dog ikke kun en fordel for fremstillingen. Lidt for mange petitesser sniger sig ind, som f.eks. oplysninger om, at skolen købte 8 tomandsborde i 1914, og at der nogle år senere blev opført to nye skure ved Husum Kaserne. Den slags er der en del af. Derimod er der for få betragtninger over forholdet til hovedstaden, økonomisk, erhvervsmæssigt og kulturelt. Et oplagt eksempel er de mange gartnerier, der nærmest gav kommunen karakter af Københavns nyttehage; i midten af 1930'erne var der således 47 handelsgartnerier og nogle planteskoler. Et andet spørgsmål med lidt større perspektiv, der ikke tages op, er kommunens erhvervelse af købstadsrettigheder i 1951, der fem år senere blev markeret med indvielsen af Arne Jacobsens berømte rådhusbygning. Hvilke tanker lå der bag disse kommunale manifestationer?

Søren Bitsch Christensen

Henrik Zip Sane: Billige og villige? – Fremmedarbejdere i fædrelandet ca. 1800-1970, Studierækken fra Farums Arkiver & Museer, Farum, 2000, 280 kr.

Med indvandrerstoppet i 1973 blev der sat stop for en lang tradition af arbejdsindvandring, skriver Henrik Zip Sane i indledningen til *Billi-*

ge og villige – Fremmedarbejdere i fædrelandet ca. 1800 – 1970, der er udgivet af Farums Arkiver & Museer, som Sane indtil for nylig har været chef for. Det er andet bind i et mindre flerbindsværk, der omfatter forskellige perspektiver på dansk indvandrerhistorie. Det er ikke nogen hel tilfældighed, at disse initiativer udgår fra Farums Arkiver & Museer. Stedet huser således immigrantmuseet for Danmark, der siden sommeren 1996 har arbejdet med opbygningen af en række indvandrerhistoriske databaser (www.immigrantmuseum.dk/).

Hovedvægten af undersøgelsen beskæftiger sig med perioden fra ca. 1850 til ca. 1900. Det er suppleret med et mindre afsnit fra tiden omkring slutningen af 1960'erne. Immigrationsforskning i Danmark er endnu i sin spæde begyndelse, selv om vandringer som sådan længe har været et levende forskningsfelt. Men indvandrerforskningen her i landet har været yderst begrænset – især når det gælder tiden før 1970. Undtagelserne kan nævnes på en hånd. Til gengæld har samfundsvidenskaberne næsten monopoliseret tiden efter 1970, der således også er den bedst udforskede del af dansk indvandrerhistorie, men som samtidig bærer præg af de traditionelle metoder og tilgange, som er knyttet til denne fagtradition. Heriblandt et udpræget brug af spørgeskemaundersøgelser.

I forlængelse heraf peger Sane på det problem, der ligger i, at historieforskningen indtil for nylig er blevet skrevet bevidst eller ubevidst i nationalstatens tjeneste. Det får ikke mindst konsekvenser for arbejdsindvandringen historie, der umiddelbart kommer til at handle om indvandringen til nationen Danmark, snarere end om bevægelser fra én region til en anden (på tværs af den forestillede nationale grænse). Det medvirker, ifølge Sane, til at man betragter vandringer som udgået og tilgået homogene enheder og betyder at forskellige vandringsmønstre og deres forhistorie ikke inddrages. Det er bl.a. disse vandringsmønstre, som Sane har sat sig for opgave at undersøge nærmere på baggrund af en række kvantificerbare kilder. Til belysning af disse demografiske forhold anvender Sane bl.a. til- og afgangslister, tyendeprotokoller, folketællinger og registreringer over indfødsret. Kilder, som han i et længere afsnit diskuterer indgående i forhold til, hvilken udsagnskraft de oppebærer, og hermed også hvad vi er i stand til at analysere ved brug af disse kilder. Afsnittet kunne nok med fordel enten have været placeret bagest i bogen som et appendiks, eller indarbejdet i en mere løbende diskussion af det demografiske materiale. Som det er nu, resulterer det i, at de efterfølgende demografiske afsnit fremstår noget opremsende og beskrivende.

Bogen som er inddelt i tre hovedafsnit – kan af og til godt virke lidt uhomogen og det på trods

af at Sane faktisk har forsøgt at strukturere den i forhold til sin overordnede tese, som han kort formulerer i udtrykket: *»Arbejdsindvandrerne blev synlige, da Danmark blev synligt«*. Det er således Sanes hovederinde at undersøge arbejdskraftens bevægelighed og nationalstatens opkomst ud fra den tese, at arbejdsindvandringens historie i Danmark handler om historien om hvorledes arbejdsindvandrerne blev fremmede i og med nationalstaten Danmark etableredes (s. 17).

Det er en ambitiøs problemstilling, og Sane leverer da også kun et delvis overbevisende svar. Netop i omsætningen af de teoretiske modeller og forklaringer i praksis, synes der at opstå problemer, hvorved flere teorier og teser forbliver postulat. Noget af problemet skyldes muligvis, at en række af de teoretiske begreber, som Sane inddrager, ofte kun behandles på et yderst generelt og overordnet plan. Den manglende redegørelse for operationaliseringen af teorierne i forhold til det konkrete empiriske stof er derfor medvirkende til at stille spørgsmålstegn ved deres forklaringskraft. Teori og empiri kommer dermed lettere til at fremstå som to adskilte størrelser. Sane giver dog også indledningsvis udtryk for en tøvende holdning til tesernes forklaringsværdi, idet han erklærer, at udviklingsammenhængen mellem nationalstatens og arbejdsindvandringens cykler på dette tidspunkt må være en tese. Den kan ikke »bevises«, men en undersøgelse af arbejdsindvandringens konkrete historie kan enten sandsynliggøre tesens forklaringsværdi eller afdække uoverstigelig modstrid (s. 27).

Det oplagte spørgsmål er derfor: Hvordan tackler Sane så denne sandsynliggørelse? Jeg har valgt at se nærmere på tre af de centrale problemfelter: nationsdannelse, fremmedgørelsen og lokalperspektivet.

Etablering af nationalstaten er et væsentlig led i besvarelsen af problemstillingen – og langt fra nogen ligetil besvarelse, idet debatten om hvornår nationen Danmark blev etableret, og hvornår og om den er afviklet fortsat er til diskussion – og langt fra afsluttet. En diskussion som også omfatter, hvorledes begreber som nation, stat og folk i det hele taget (kan) defineres. Det virker derfor også noget postulatagtigt, når Sane skriver, at Danmark i den betydning, som det *»sædvanligvis bruges«* kun eksisterede fra midten af det 19. århundrede frem til midten af det 20. århundrede (s. 98). Sane er her bl.a. inspireret af Miroslav Hroch' udviklingsteori og han opstiller herudfra en nationalstatsudvikling, som strækker sig over en forhistorie (1760-1848), en etableringsfase (1848-1920), en konsolideringsfase (1920-1945) og endelig en afviklingsfase (1945-). Sane skriver, at han (blot) betragter denne faseinddeling, som en reference-ramme for det videre arbejde med arbejdsind-

vandringens historie – og reflekterer derfor ikke yderligere over modellens anvendelighed (s. 21). Herved kommer Sanes periodisering til at fremstå som en indiskutabel størrelse, på trods af at den udgør et centralt led i hele hypotesedannelsen. Det er i sig selv problematisk, idet enhver referenceramme jo har konsekvenser for den fortolkning, der refereres hertil. Ikke mindst er det pudsigt at Sane så ukritisk bygger på den *kendte* Danmarkshistorie og ser på de almindeligt *anerkendte* opdelinger i epoker i forhold til nationalstatsopbygningen og nationalstatens senere forandringer, når han netop indledningsvis har kritiseret historikere og indvandrerhistorikere for at skrive i nationalstatens tjeneste. Den efterfølgende retshistoriske gennemgang af lovgivningen fremstår derfor heller ikke som en afprøvning af den opstillede faseopdeling, men snarere som en organisering af empirien i forhold til en på forhånd opstillet tese.

Sane spørger endvidere til, hvordan arbejdsindvandrerne blev fremmede i Danmark. Sane redegør ikke eksplicit for, hvad han mener med at blive fremmed, men indirekte fremgår det, at det er tale om fremmede til nationen Danmark – altså fremmed i national forstand. Samtidig henter Sane inspiration hos Pierre Bourdieu og hans begreb omkring kulturel kapital til at indkredse denne fremmedhed (s. 241). Sane skriver således, at arbejdsindvandrerne blev til fremmede gennem at blive tildelt en kulturel kapital, der gjorde, at de erkendtes som fremmede (s. 242). Tildeling af kulturel kapital havde eksklusivitetsprincippet som formål. Ved at tildele dem en kulturel kapital, der gjorde dem anderledes end indlændinge, kunne indlændinge tømres sammen som national gruppe. De blev således, ifølge Sane, først og fremmest fremmede i forhold til den kollektive identitet.

Hertil anvender Sane Ulla Brücks funktionelle definition af identitet som nøgle til, hvem der hører til og hvem der ikke hører til (s. 23f.). I forlængelse heraf inddrager Sane eksklusionsprincippet som centralt analyseredskab. Eksklusionsprincippet lægger vægt på adskillelsen af en gruppe med en bestemt identitet fra andre grupper, som har andre identiteter. Og Sane betragter derfor eksklusivitetsprincippet som grundlæggende for sammenhængen mellem nationalstaterne og arbejdsindvandringen (s. 24f.).

I sin eftersporning af denne ekskludering og tildeling af kulturel kapital inddrager Sane skønlitteratur og erindringer som sit kildemateriale. Begge kildetyper har generelt været behandlet med en vis skepsis fra traditionelle historikeres side, og det er derfor fornyende at se dette materiale inddraget i en historisk undersøgelse. Desværre ender Sane i den faldgrube, som netop ofte har været påpeget ved brugen af sådanne kilder, idet Sane mere udnytter kildernes beretningsværdi end deres levnsværdi. Sane mener således

at kunne genfinde holdninger, årsager og kulturskildringer i et værk som Pelle Erobreren (1906-1910), som har bredere samfundsmæssig fundament. Hermed udleder Sane en korrespondens mellem det som beskrives og det, som var tilstede i den samtidige virkelighed. En korrespondens, hvis sandsynlighed ikke synes umiddelbart overbevisende for nærværende læser.

Til etablering af indholdet af den kulturelle kapital hos arbejdsindvandrerne udleder Sane fra Martin Andersen Nexøs værker og skriverier fra begyndelsen af det 20. århundrede, at de var pjaltproletarer, rodløse, respektløse, udisciplinerede og fordrukne, men også arbejdsomme, villige, eventyrlystne og frit tænkende. Samtidig var der tale om forskellige nationale grupper, som fik udpeget særlige karakteristika. Det er imidlertid vanskeligt helt at forstå betydningen af denne kulturelle kapital, idet vi mangler Sanes grundlæggende parametre for, hvad og hvilken måde der gør dem fremmede. Anderledesheden og eksklusionen var jo ikke kun forbeholdt udlændinge, men ramte også forskellige sociale grupper, som f.eks. (danske) vagabonder og sigøjnere.

På lignende vis anvender Sane indsamlede arbejdererindringer, som er indsamlet og nedskrevet i løbet af 1950'erne og 1960'erne. Altså godt 50 år efter den tid, som de beskriver. Sane karakteriserer disse erindringer, som »holdninger der er blevet bevaret« (s. 249), men det er snarere spørgsmålet, om der er tale om holdninger, der er blevet efterkonstrueret.

Og den kritik, som Sane i sin forskningsoversigt retter mod George Nellesmann i hans brug af udsagn fra interviews foretaget 50 år efter i forbindelse med hans undersøgelse af de polske indvandrere, kan på lignende vis rettes mod ham selv. Sandsynligheden for at udsagnene i de foreliggende erindringer refererer til en samtidig kategorisering er derfor ikke særlig overbevisende. Den overensstemmelse mellem samtlige erindringer, som Sane finder, er således ikke nødvendigvis udtryk for en større korrespondens med fortiden, men underbygger snarere en tese om, at der efterfølgende er blevet skabt en metafortælling om polske og svenske indvandre- re i Danmark. En fortælling, som netop er skabt til underbygning af en national og dansk selvforståelse, og som disse »erindringer« derfor refererer til.

Til gengæld er det meget mere interessant og overbevisende, når Sane påpeger Socialdemokratiet og arbejderbevægelsen som primus motor og aktiv aktør i eksklusionen af de fremmede – udlændingene. Ud fra ledende socialdemokraters skrifter fra begyndelsen af 1900-tallet og deres udpegning af arbejdsindvandrere som anderledes viser Sane, hvorledes begrebet arbejder blev synonym med danske arbejdere – i den danske arbejderbevægelse!

Den foreliggende bog er også et lokalprojekt, idet Farum (og Nordsjælland) benyttes som tilbagevendende case gennem hele værket (s. 13). Det rejser spørgsmålet om hvilken funktion lokaliteten har som analyseenhed. Hvad er det med andre ord Sane vil med lokaliteten? Er det for dyrke lokalhistorie i traditionel forstand eller fordi, at der via lokaliteten gives mulighed for at se nogle (generelle) sammenhænge, som ikke er muligt fra makroniveauet?

Sane forklarer selv, at ved at rette fokus mod en enkelt region – er det muligt at se på sammenhængen mellem by og opland og mellem byer indbyrdes. Og gennem en regional betragtning kan der ses på egentlige regionale karakteristika og disses mere eller mindre reelle unikke eksistens. Det er altså tale om relationer – men relationer mellem mindre regioner, by og land – eller en region fra et område (land) til et andet område (land). På den anden side efterspørger Sane en »konkret demonstration af arbejdsindvandringens omfang, funktion og afledte effekter i lyset den sociale, økonomiske og kulturelle udvikling af nationalstaten Danmark« (s. 100). Altså en makrohistorisk – eller national orienteret problemstilling, og netop koblingen eller relationen mellem disse to enheder: det nationale og det lokale/regionale er ikke særlig klar, og dermed også medvirkende til at værket som helhed virker noget fragmenteret. Sane anser således med enkelte forbehold Nordsjælland for tidstypisk, idet han bemærker, at »Vi skulle altså kunne forvente, at vi vedr. arbejdsindvandringens art og vilkår skulle have mulighed for at fremdrage træk med en generel værdi« (s. 102).

Sanes fortælling er et forsøg på at gøre op med den nationale historieskrivning, men det er til tider lidt vanskeligt at se, hvad han tilbyder os i stedet. En regional tese omkring arbejdsvandring – herunder arbejdsindvandring? På den anden side er værket i sig selv en bekræftelse af nationen Danmark og de udskilningsmekanismer, som har været forbundet med etablering af en national selvforståelse, hvor indvandrere blev fremmede.

Værket opfordrer til diskussion – og det er jo en kvalitet i sig selv, men samtidig bidrager det også med fyldige informationer omkring vandring – og indvandring – i perioden ca. fra 1850 til 1900 regionalt og nationalt. Og de ovenstående forbehold illustrerer også snarere, hvor komplekst et forskningsfelt indvandringen udgør. Det kan derfor kun hilse velkomment, at dette værk er med til at skabe en anderledes opmærksomhed og debat omkring indvandrere og fremmede i Danmark.

Lene Wul

Karsten Biering (producent): *Færgerne på Storebælt*. 1. ASA-THOR sejler med det farlige gods (43 min.) 1997. 2. Den sidste sejlads med M/F »Dronning Ingrid« fra Nyborg til Korsør (10 min.) 1998. 3. Sikkerhed til søs. Den årlige øvelse på M/F Romsø (30 min.) 1998. 4. Godsfærgen ASA-THOR sejler for sidste gang (15 min.) 1998. 5. Med Intercity færgerne over Storebælt (49 min.) 1998. 6. »Overfarten er indstillet!«. Med M/F Arveprins Knud fra Knudshoved til Halskov (12 min.) 1999. 7. Med VOGNMANDSRUTEN over Storebælt (49 min) 1999. Produceret af Center for Arbejderkulturstudier og AV/ITV-Afdelingen Københavns Universitet for Danmarks Færgemuseum, 100 kr for kassette 2, 4 og 6, 120 kr for kassette 3, og 150 kr for de øvrige.

En videodokumentation af infrastrukturstrækningen mellem Sjælland og Fyn fra dengang der sejlede færger, er en prisværdig opgave at give sig i kast med. I alt er der 7 videokassetter, som er udbudt til salg. Nu, blot få år efter indstillingen af færgefarten over Storebælt, er den faste forbindelse forbløffende hurtigt blevet dagligdag. Færgefarten forbindes nu næsten med en eksotisk fortid. På hver af videoomslagene gives en kort orientering om båndets indhold samt udmærkede faktuelle oplysninger om færger og sejlads. På den sparsomme plads gentages endvidere en enslydende programerklæring for dokumentationsprojektet. Formålet er at skildre arbejds- og folkelivet, som det udfoldede sig på overfarten, mens den endnu eksisterede. Det må altså være den røde tråd, der skal knytte båndene sammen. Dokumenteringen foretages bedst, så længe undersøgelsesobjektet endnu fungerer i fuldt flor og ikke er truet af lukning eller kraftige strukturforandringer. Her er projektet dog for sent ude. Den forestående lukning af overfarten er i al for høj grad i centrum. Ikke fordi man på de flotte optagelser hele tiden ser den endnu ufærdige Storebæltsbro i baggrunden, men fordi Karsten Biering i så godt som alle interviews spørger specifikt til, hvad vedkommende nu skal stille op, når færgeforbindelsen bliver indstillet. Spørgsmålet kommer til at fylde urimeligt meget i forhold til den egentlige dokumentationsopgave. Havde det erklærede mål været at dokumentere reaktionsmønstre hos ansatte, som står over for en fyring/omplacering, ville spørgsmålet være centralt. At de ansatte under opta-

gelserne selv havde det spørgsmål på sinde, er kun naturligt. Selvfølgelig skal intervieweren udvise indfølelse med den, man interviewer, men redigeringen og styringen af de informationer, man får her igennem, er producentens anliggende. Her lever producenten ikke op til det erklærede programål. Det bånd, der fungerer bedst, er *Med Intercityfærgerne over Storebælt*. Her fornemmes den egentlige dokumentationsopgave klarest.

Efter at have set båndene igennem melder den tanke sig, at pædagogiske audiovisuelle børneudsendelser, der f.eks. viser industriprocesser, hvor man begynder med en råvare og slutter med et færdigt produkt, rent metodisk er mere vellykkede. Udsendelser, hvor der ikke er en interviewer, som griber ind, og ej heller garanteret med mere eller mindre passende underlægningsmusik. Båndene her har både underlægningsmusik og en forkærlighed for at spørge ind til det specielle frem for at dokumentere dagligdagen. F.eks. levnes der på båndet *Sikkerhed til søs. Den årlige øvelse på M/F Romsø*, megen plads på at fortælle om branden i maskinrummet i 1993, og på båndet *Med VOGNMANDS-RUTEN over Storebælt* hører vi en gribende hi-

storie om en krakilsk bilist, der blokerede færgerampen.

Vil de 7 videoprogrammer på i alt næsten 3½ time med dokumentationen af Storebælt så have værdi i en ikke alt for fjern fremtid? Ja, hvad angår de smukke billeder fra en svunden tid, men som dokumentation af Storebæltsoverfarten har jeg min tvivl. Det fremgår af Karsten Bierings artikel »Visuel kulturel dokumentation – eller kulturhistorie på video« i *Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab. 2001* (s. 35-36), at videobåndene kun er en lille del af i alt 135 timers råbånd. Hvis videobåndene er tænkt til en større offentlighed – hvilket man må formode, når de nu er blevet fremstillet med salg for øje – må man stille spørgsmålet, hvem der kan have glæde af disse bånd. Svaret må være, at de vil kunne glæde færgeentusiaster, men er tilgangsvinklen mere historisk/etnologisk, er der ikke meget gods at hente. Her må man sætte sin lid til, at de omtalte råbånd på en mere tilfredsstillende måde vil kunne dokumentere dele af den sidste epoke med færger på Storebælt.

Peter Fransen

Bidragydere i dette hæfte

Tommy P. Christensen, f. 1955, cand.mag., arkivar ved Herlev Kommunes Lokalarkiv.

Søren Bitsch Christensen, f. 1969, ph.d., adjunkt og leder af Dansk Center for Byhistorie ved Aarhus Universitet.

Peter Fransen, f. 1962, ph.d., seniorforsker og arkivar ved Landsarkivet for Fyn.

Else Hansen, f. 1956, ph.d., seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

Peter Henningsen, f. 1964, ph.d. og ekstern lektor ved Institut for Historie, Københavns Universitet.

Steffen Elmer Jørgensen, f. 1953, cand.mag., seniorforsker og arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland.

Peter Korsgaard, f. 1951, cand.mag., arkivar ved Kort- og Matrikelstyrelsens arkiv.

Ulrik Langen, f. 1966, ph.d., forskningsstipendiat ved Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Christian Larsen, f. 1974, cand.mag., videnskabelig medarbejder ved Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

Thomas W. Lassen, cand.mag., museumsinspektør på Lolland-Falsters Stiftsmuseum, formand for Dansk Historisk Fællesråd.

John T. Lauridsen, f. 1951, dr.phil., forskningschef på Det kongelige Bibliotek.

Margit Mogensen, f. 1944, ph.d., seniorforsker og arkivar ved Rigsarkivet.

Karl Peder Pedersen, f. 1952, ph.d., seniorforsker og arkivar ved Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

Jørgen Vogelius, f. 1946, cand.mag., lektor i historie ved Institut for Historie og Samfundsforhold, Roskilde Universitetscenter.

Lene Wul, f. 1968, cand. phil., arkivar og forsker ved Dansk Data Arkiv i Odense.

Vejledning til forfatterne

Fortid og Nutid udkommer i marts, juni, september og december.

Artikler, debatindlæg og anmeldelser bedes leveret på diskette vedlagt en udskrift. *Artikler* bør normalt ikke være længere end 20 sider, og *debatindlæg* ikke på mere end 10 sider (A 4-sider á 3.800 enheder, linieafstand 1,5).

Gældende *retskrivning* skal følges, og anvendelsen af fremmedord begrænses til det strengt nødvendige. Særlige udtryk, som ikke kan forudsættes almenkendt, bør forklares første gang de optræder. *Citater* anføres med citationstegn i kursiv.

Teksten skrives *uden orddeling*, og noter indskrives altid som *slutnoter*. Notehenvisninger sker ved tal, som sættes hævet over linien og efter eventuelle tegn (komma, punktum o.l.). Som hovedregel bør noter alene indeholde litteratur- eller kildehenvisninger. De skal altid være så fyldige, at den interesserede læser uden besvær vil kunne finde frem til den benyttede litteratur og kildemateriale.

Artiklerne bør forsynes med *illustrationer*, og der lægges vægt på, at billeder og billedtekster uddyber og supplerer teksten. Samtidig med manuskriptet leveres de ønskede illustrationer med tilhørende billedtekster. Illustrationsforlæg kan leveres som papirbilleder eller lysbilleder, i sort/hvid eller farve.

Artikler og debatindlæg bedes ledsaget af et udkast til manchete (*abstract*) på 5-10 linier, hvor artiklens/debatindlæggets tema og hovedresultater præsenteres. Artikler og debatindlæg ledsages af en kort *præsentation af forfatteren*.

Indhold

Redaktørskifte.....	3	billeder 1880-1950 (Christian Larsen).....	69
Ulrik L. Langen: Kongen og filosofferne.....	4	Bent Bang Larsen: Saltlandet. Kulturlandskabets historie i Sæby Kommune (Steffen Elmer Jørgensen).....	69
John T. Lauridsen: Kulturkamp! DNSAP's opgør med moderne kunst og kultur	27	Eigil Holm: Horsenseggen. Atlas – Natur – Miljø – Historie – Erhverv (Tommy P. Christensen).....	72
Debat		Ove Hermansen: Danmarks fyrtårne og fyrskibe. Beskrivelse og historie fra 1560 til i dag (Karl Peder Pedersen).....	73
Jørgen Vogelius: Når kilder kilder. Til debatten om kildernes magi og anden retorisk »hokus pokus«.....	51	Luisse Skak-Nielsen: Tivoli og verden udenfor (Margit Mogensen).....	73
Anmeldelser		Birgit Andreasen: Rødovre i 100 år 1901-2001 (Søren Bitsch Christensen).....	75
Jytte Larsen m.fl. (red.): Dansk Kvindebiografisk Leksikon bd. 1-4 (Else Hansen)	61	Henrik Zip Sane: Billige og villige? – Fremmedarbejdere i fædrelandet ca. 1800-1970 (Lene Wul).....	75
Tomas Germundsson og Peter Schlyter (red.): Sveriges Nationalatlas. Atlas över Skåne (Peter Korsgaard)	63	Karsten Biering (producent): Færgerne på Storebælt (Peter Fransen).....	78
Tine Damsholt: Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet (Peter Henningsen).....	66	Meddelelser	
Peter Korsgaard, Inge Seiergaard og Johannes Pedersen: Jernløse under forvandling – set gennem		Bidragydere i dette hæfte.....	80